

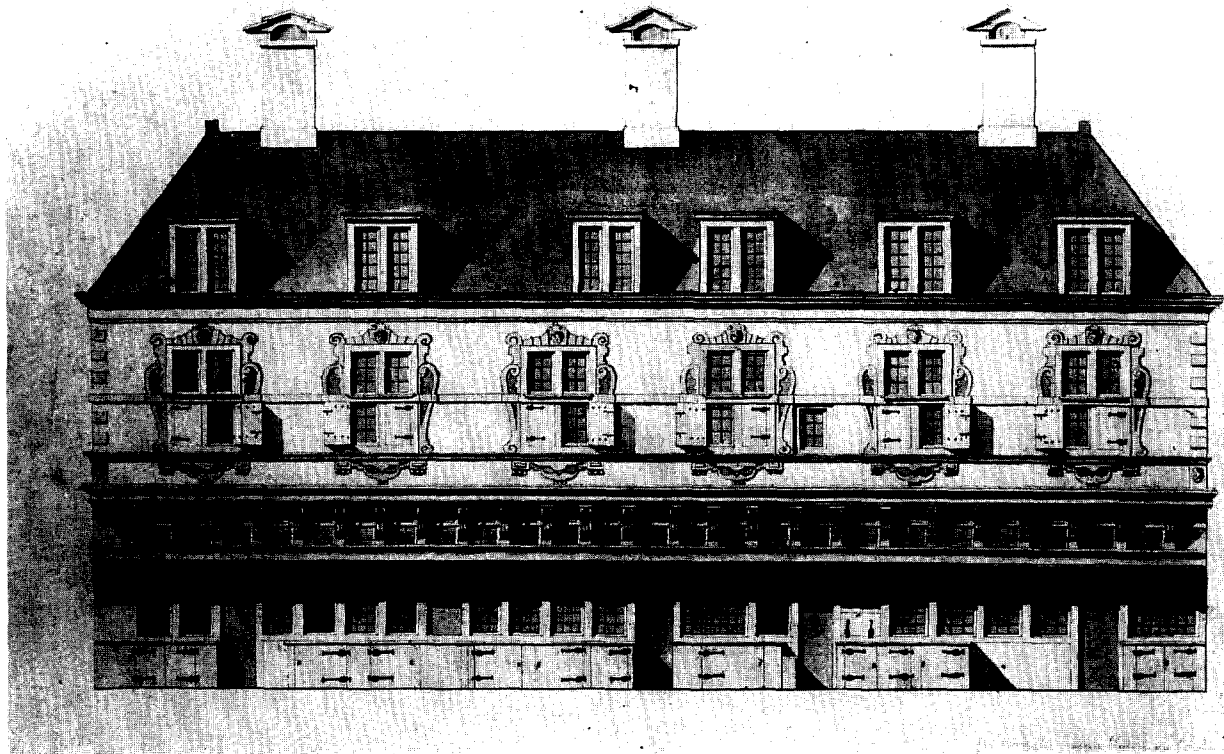
Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625

R. Meischke

De vernieuwing van het fabrieksambt in 1595

Een fabrieksambt was een stedelijk bouwbedrijf dat onder toezicht stond van een fabrieksmeester. Dit hoofd van dienst was een gedelegeerde van het stadsbestuur en was verantwoordelijk voor de gang van zaken en de betalingen. Voor belangrijke werken werden gecommiteerden uit de raad benoemd die zich van de uitvoering op de hoogte hielden. Van de wijze waarop de fabrieksmeesters hun taak vervulden is weinig bekend. Zij vormen dan ook niet het onderwerp van dit artikel. Onze belangstelling gaat uit naar de bouwmeesters die onder hen stonden.

Het fabrieksambt was zoals het gehele bouwvak verdeeld in drie sectoren: timmerwerk, metselwerk en steenhouwwerk. Boven elk van deze afdelingen stond een meester die niet alleen de praktijk van het werk beheerste maar ook een algemene kennis van het bouwvak bezat. Hij moest begrotingen en bestekken kunnen opstellen en bouwtekeningen kunnen maken en lezen. In 1595 werd de top van de dienst door toevallige omstandigheden geheel vernieuwd. Na dat jaar gaven de stadstimmerman Hendrick Jacobsz Staets, de stadsmetselaar Cornelis Danckerstz en de steen- en beeldhouwer Hendrick de Keyser leiding aan het stadswerk.

Afb. 1. Huizenblok Dam-Vismarkt (1599). Ontwerp stadstimmerman Staets? Raamdecoraties door Hendrick de Keyser. Tekening voor sloop in 1767. Collectie Olie; RUU.

Aan dit vernieuwde fabrieksambt is door historici omstreeks 1900 veel aandacht besteed.¹ Na circa 1930 raakte dit onderwerp op de achtergrond.² Dit had het voordeel dat we er thans weer fris tegenaan kunnen kijken. Wij zien dan dat Hendrick de Keyser op zo'n hoog voetstuk was geplaatst dat de verhoudingen binnen het fabrieksambt vertekend werden. Bovendien had men geen oog voor zijn eenvoudiger, meer alledaagse werk. Juist op dit terrein zijn ondertussen meer gegevens beschikbaar gekomen. Wij zullen de oude en nieuwe gegevens samenvoegen en daarbij de structuur van het fabrieksambt opnieuw bekijken.

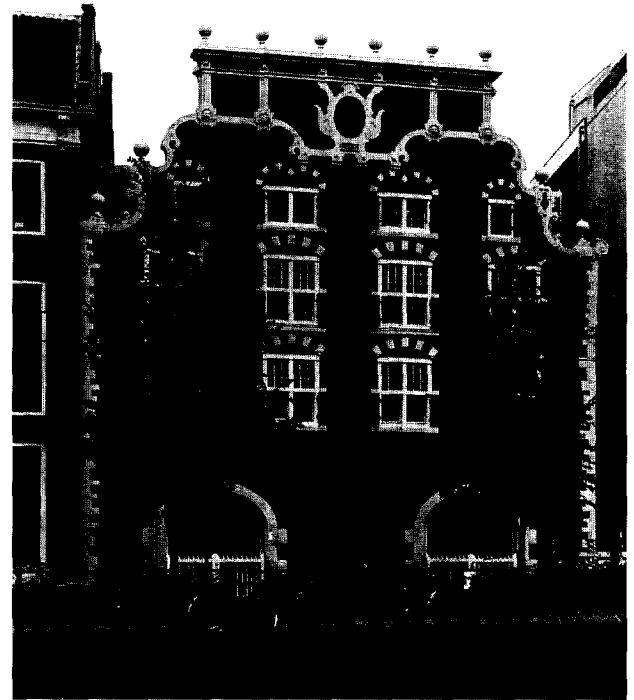
Te Amsterdam stond de bouwerij tussen de jaren 1565 en 1590 vrijwel stil. De stadsmetselaar Roemer Gerbrandtsz, die in 1568 slechts tegen een dagloon was aangesteld, bleef tot zijn dood in december 1594 in dienst. Op 2 februari 1595 werd Cornelis I Danckertsz (1536-1595) in deze functie benoemd. Gelijkijdig moet Hendrick de Keyser met zijn werk voor de stad zijn begonnen.³ Hierdoor ontstond eenzelfde situatie als te Haarlem waar de steenhouwer Lieven de Key naast een oudere stadsmetselaar werd geplaatst. In de grote steden kreeg men behoefte aan een rijkere architectuur.

Cornelis I Danckertsz stierf enkele maanden na zijn aanstelling en werd opgevolgd door zijn gelijknamige zoon Cornelis II Danckerstz (1561-1634). In juni 1595 was door de dood van de stadstimmerman Adriaen Lenaertsz ook deze post vrij gevallen. In deze functie werd Hendrick Jacobsz Staets (1558-ca.1630) benoemd. De drie nieuwe meesters vormden gedurende 25 jaar de spil van het Amsterdamse bouwen.

De Kroniek van Staets en de Architectura Moderna

Doordat in het Amsterdamse stadsarchief de gegevens over het stedelijke bouwen niet bewaard bleven zijn twee gedrukte bronnen, de 'Kroniek van Staets' uit 1628 en de 'Architectura Moderna' uit 1631, de wankelende pijlers waarop een groot deel van onze kennis rust. De Kroniek is een berijmd pamflet dat werd opgesteld door Ds Jacobus Laurentius, een stiefzoon van de toen 70-jarige Staets. Het had ten doel voor de oude stadstimmerman een gratificatie te verkrijgen.⁴ Het geschrift noemde de namen van de collega's van Staets niet, hetgeen bij latere gebruikers een ongunstige indruk wekte. De Kroniek beschrijft de bouwwerken die in deze bloeiperiode van de stad werden uitgevoerd, wel wetend dat bouwen op het stadsbestuur een groter indruk maakte dan het werk aan de tekentafel. En in het bouwproces was aan Staets de hoofdrol toebedeeld. Slechts een enkele maal vermeldt de Kroniek terloops dat Staets een gebouw had ontworpen. Op één project was hij bijzonder trots: zijn ontwerp voor de Noorderkerk.

Uit dit pamflet blijkt welke werken van 'Magistraten wegen' werden uitgevoerd. De stad bouwde voor het Tuchthuis, het Aalmoezeniershuis, het Spinhuis, de Bank

Afb. 2. Het nieuwe Bushuis aan het Singel uit 1606. De gevel is een copie van het Oude Bushuis aan de Hoogstraat. Ontwerp Staets? Bekroning Hendrick de Keyser. Foto Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg Amsterdam (1977).

van Lening, de Admiraliteit en voor de Oost- en West-Indische compagnie. Ook de nieuwe kerkgebouwen werden door de stad opgetrokken. Daarentegen verzorgden de gestichten van liefdadigheid, die van particuliere giften afhankelijk waren, zoals het Gasthuis, Weeshuis, Leprooshuis, Dolhuis en Huiszittenhuis zelfstandig hun bouwprojecten. Om onbekende reden werd er door Staets in zijn Kroniek over de jaren 1607, 1609 en 1610 geen werk opgegeven. Men was toen bezig met de Zuiderkerk en de Beurs maar dit kan zijn werkprogramma niet volledig in beslag hebben genomen.

De tweede pijler van onze kennis, de Architectura Moderna, was geen pamflet dat een overzicht gaf over het werk van één persoon, het was een boek waarvoor een markt bestond. Het is meer een project van de uitgever Cornelis Danckertsz van Sevenhoven -een oomzegger van de stadsmetselaar- dan een opzet van de Haarlemse stadsbouwmeester Salomon de Bray.⁵ Deze laatste schreef ter inleiding een theoretische beschouwing over de bouwkunst en redigeerde de onbetekenende en slordige teksten bij de prenten. De afbeeldingen tonen alle een willekeurige fase uit het ontwerpproces zodat zij vaak niet kloppen met de uitgevoerde werken.⁶ De Architectura was voor alles een praktisch boek, uit de beschikbare tekeningen wer-

Afb. 3. Binnenplaatsgevel Oost-Indischhuis aan de Hoogstraat (1606). Ontwerp De Keyser. Nog kleine blokken in de bogen, drievoudige sluitsteen. Details uit Vredeman de Vries: ornament in vensterbogen, doorkruising architraaf en fries van de bovenlijst met blokverband vensters. Oude bestaande gebouwen, pl.39.

den die gekozen waarvoor belangstelling bestond. Protestantse kerken en poortjes zouden er in het land nog vele verrijzen. Zij domineren dan ook het boek.

De Architectura Moderna stond aan het begin van de ontluikende traditie van Nederlandse architectuurboeken. In navolging van uitgaven in de Zuidelijke Nederlanden zoals die van Francart en Rubens ging men er ook in het Noorden toe over om, naast de bekende tractaten, ontwerpen uit de eigen tijd en omgeving te publiceren.⁷ Reeds in 1609 en 1612 waren er te Amsterdam prenten uitgegeven van de nieuwe Beurs. Uit 1628 dateert een serie van vier gravures van een moderne achtkante koepelkerk van de hand van Hendrick Danckertsz. Van deze steenkoper, een broer van de stadsmetselaar Cornelis II Danckertsz, zijn

geen andere ontwerpen bekend. In 1628 werden te Amsterdam ook enkele werken herdrukt van Samuel Maroloys, hoogleraar te Leiden, over perspectief en de architectuur van vestingwerken.⁸

De samenwerking van de drie stadsmeesters

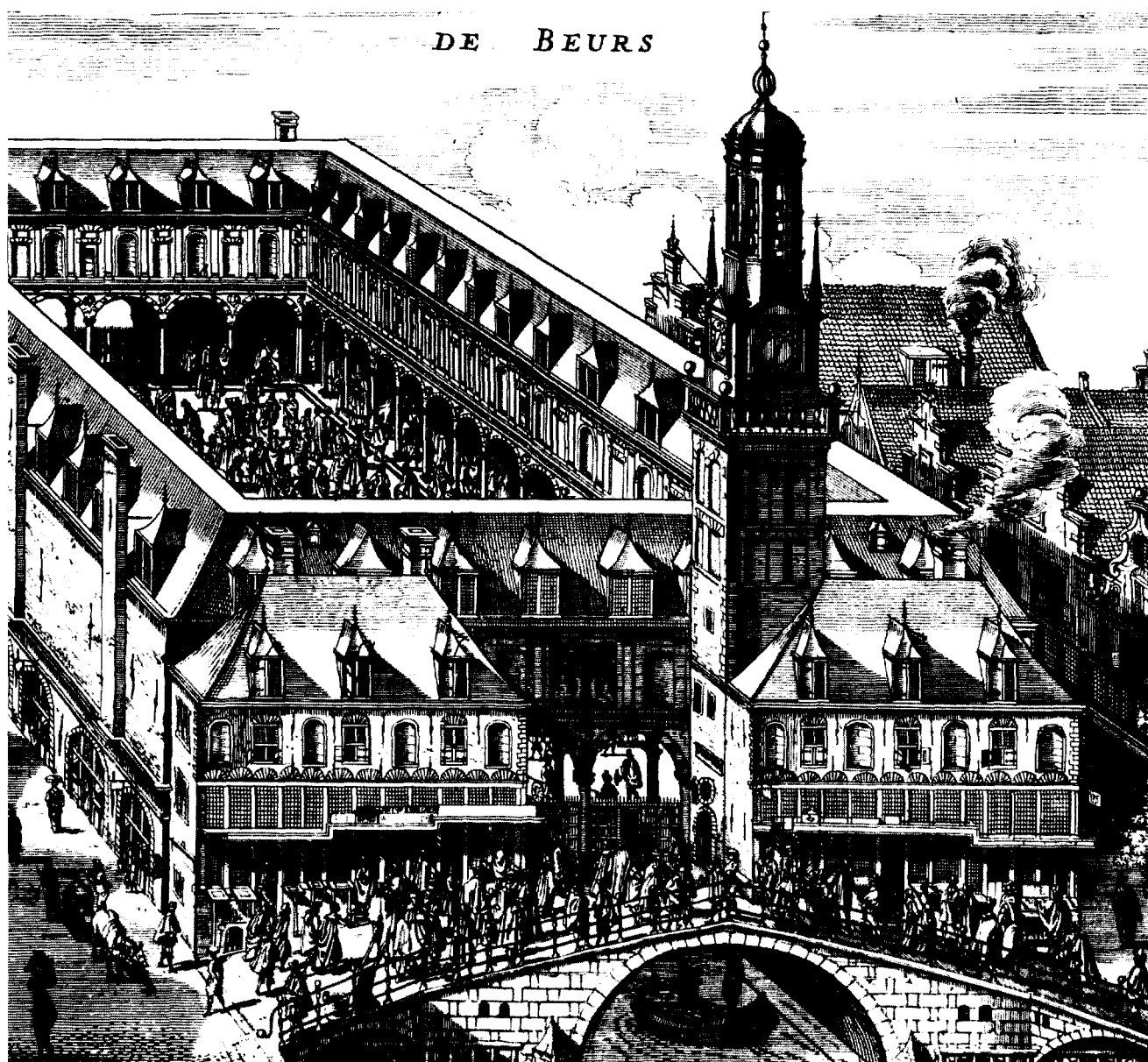
Om iets te begrijpen van het functioneren van het fabrieksamt moeten we aandacht besteden aan de verhouding tussen de stadsmeesters. Een juiste kijk daarop werd al omstreeks 1900 bedorven door de constructie van een controversie tussen Staets en De Keyser. In de Architectura Moderna stond de Noorderkerk, waar Staets zich op beroemde, bij de werken van Hendrick de Keyser. Bovendien leken twee octrooien uit 1596 over een oorgat op een onderlinge concurrentie te wijzen.⁹ Vingen de heren elkaar hier vliegen af, of bogen zij zich beiden over een urgent Amsterdams probleem? Aangezien zij met verschillende oorgaten de markt opgingen kan de concurrentie niet groot zijn geweest.

Over de samenwerking van de meesters binnen het fabrieksamt zijn enkele gegevens beschikbaar, evenals over hun werk buiten de stad. Uit resoluties van de Vroedschap blijkt dat Staets en Danckertsz vaak samenwerkten. In 1601 treffen wij beiden aan bij het rechtzetten van de houten toren van het oude raadhuis.¹⁰ Buitengewone werken zoals de sluis in de Sint Anthonisdijk werden niet in eigen beheer uitgevoerd doch aanbesteed. Daarvoor maakten de stadstimmerman en de stadsmetselaar de zeer uitvoerige bestekken.¹¹

In 1605 werd een nieuw arsenaal of bushuis gebouwd. De stadstimmerman en de stadsmetselaar kozen een plaats aan het Singel bij de Doelens [thans Universiteitsbibliotheek]. Daar kon een terrein van 60 voet breedte en van grote diepte worden gevonden. Het stadsbestuur machtigde de 'meesters Timmerman ende Metselaer te procederen tot opmakinge vant voorsz. Boshuijs ende 't selve soe breed, diep ende hoog, te doen maken, als sijluijden tot meesten dienste ende minsten coste deser stede bevinden sullen te behoiren.'¹²

In april 1607 besloot de raad 'het patroon 'twelck eer-tijts is ontworpen tot een Beurse opt Rockin' weer op te pakken. Men legde zich vast op deze plaats en zou bij de aanleg van een nieuwe kade alvast rekening houden met de Beurs.¹³ Hendrick de Keyser en Cornelis Danckertsz reisden naar Londen om daar de Beurs te bekijken, hetgeen op 15 juni 1607 betaald werd met 197 gld.¹⁴ Op 1 september 1607 koos de Raad uit twee patronen van de Beurs het kleinste in de bedoeling daarvan snel de fundamenten te leggen 'Sonder dat men verstaet, dat tot vercieringe vant werck op een cleyntge sal worden gesien, ofte dat men aen een voet, thyen, twaelff ofte twintich in de lengte om twerck te vergroten sal wesen gebonden.'¹⁵ De breedte van het gebouw lag toen dus vast, de lengte nog niet.

Het funderingswerk van de Beurs bracht complicaties

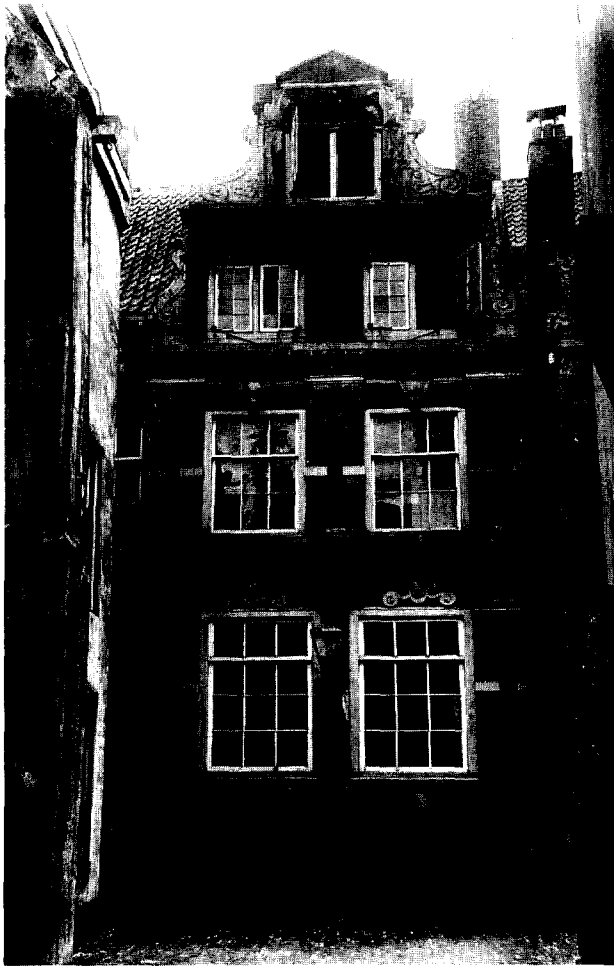

Afb. 4. De Beurs van Hendrick de Keyser (1608-1611). Huizenblokjes met schilddaken naast de ingang. Gedeelte van afbeelding uit: O. Dapper, *Historische Beschrijving Amsterdam*, (1663).

met zich mee. De huizen aan de oostkant van het gebouw waren door het heien 'geweecken ende gesteegen, nijet sonder perijckel van inne te storten.' Enkele raadsleden, de fabrieksmeester en de drie stadsmeesters gingen op 'oculaire inspectie' en besloten de huizen voor een deel af te breken. De stadstimmerman en de stadsmetselaar drongen er bij de Raad op aan de Beurs met een boog te verbreden en met een boog te verkorten zodat een betere verhouding zou ontstaan. Hendrick de Keyser werd bij dit voorstel niet genoemd en de Raad besloot het patroon aan

te houden dat op 1 september 1607 was goedgekeurd.¹⁶

Het ontwerp voor de Beurs werd zeer gewaardeerd. De Keyser's salaris werd in 1607 verhoogd tot 400 gld, hetgeen ook Staets en Danckertsz ontvingen. Bovendien kreeg hij eenmaal 100 gld. voor 'sijn extraordinaris moeyte, die hy heeft gedaen van het maecken van diverse patronen so van de kerck, beurs ende anders'.¹⁷ Op 4 april 1609 besloot de Raad 'Mr. Henrick de Kayser' 150 gld. te vereren voor 'zeeckere contrefeytsels' van de Beurs.¹⁸ Mogelijk betrof dit de perspectieftekening van de binnen-

Afb. 5. Tuchthuis, regentenkantoor aan voorplaats (ca. 1611). Ontwerp De Keyser. Details uit Vredeman de Vries: *Nissen in muurdammen, dubbele boogjes van zoldervensters, ornament in vensterbogen. Vroegste toepassing driezijdige bogen. Benedenramen naar het midden verbreed. Foto april 1895, vlak voor stoop. (Rijksdienst voor de Monumentenzorg)*

plaats die als prent in 1609 werd uitgegeven door Michael Colyn.

Ook bij werken buiten Amsterdam traden de meesters soms samen op. Hendrick de Keyser was veel buiten de stad te vinden, hij werkte ook voor andere steden. Staets had het daar vermoedelijk te druk voor, gezien zijn positie binnen het stadsfabrieksambt. Hendrick de Keyser treffen we twee keer samen met Danckertsz elders aan. In beide gevallen gold het problemen met verzakkende torens, te Kampen (1609) en te Rotterdam (1615). Zij werden daar uitgenodigd als fabriekmeesters van Amsterdam doch particulier betaald.

Slechts eenmaal vinden we de drie meesters gezamenlijk vermeld bij een werk buiten de stad. Dat was in 1615 bij het maken van ontwerpen en bestekken voor een kerk

te Middenbeemster in verband met de vraag of het gebouw rechthoekig, rond of achtkant moest worden.¹⁹ Deze opdracht ging uit van Amsterdamse regenten, de meesters zullen daar hebben samengewerkt op de wijze als in hun stadswerk gebruikelijk was.

Deze buitenpraktijk van de stadsmeesters zette zich na de dood van Hendrick de Keyser in 1621 voort. In 1623 leverden Danckertsz en Staets, in opdracht van de Amsterdammer Adriaen Pauw, de bestekken voor de herbouw van de kerk te Heemstede op de oude fundering.²⁰ In 1625 werd Pieter de Keyser, die zijn vader in 1621 was opgevolgd als stadssteenhouwer, met Cornelis Danckertsz aangezocht als arbiters bij de bouw van de Catharijne poort te Utrecht en in 1630 werden beiden naar Leiden geroepen.²¹ Hun taak was daar de 'Bestecken off de teyckeninge die gemaect sijn van de Reynsburger poort te visiteren' en de kosten van een dergelijk bouwwerk te schatten. Hiervoor ontvingen zij behalve een onkostenvergoeding ieder 30 gld. In 1630 trad Danckertsz op als adviseur bij de aanleg van een zeesluis in de Schermer in samenwerking met een plaatselijk deskundige.²²

Zowel binnen als buiten de stad was het gebruikelijk dat bouwmeesters zich met zijn tweeën of drieën over een probleem bogen. De stadssteenhouwer en de stadsmetselaar werkten uit de aard van hun werk veel samen, evenals de stadsmetselaar en de stadstimmerman. Het gehele drietal was betrokken bij de Amsterdamse Beurs en bij het kerkproject van Middenbeemster. Deze veelvuldige samenwerking maakt het moeilijk het werkerrein van de meesters te begrenzen.

De plaats van Staets

Om het functioneren van het fabrieksambt te begrijpen moeten we ons in eerste instantie op Staets richten, die de belangrijkste positie had. Zijn aanstellingscontract uit juni 1595 ontbreekt. Staets had een jaarsalaris van 400 gld. en een toelage van 20 gld. voor kleding. Bovendien ontving hij een hogere jaarlijkse gratificatie dan zijn collega's. In 1616 kreeg hij, gezien zijn zware werken, de steun van een ondermeester met een salaris van 380 gld. om de werken na te lopen. In 1627 nam hij het werk van de fabrieksmeester waar.²³

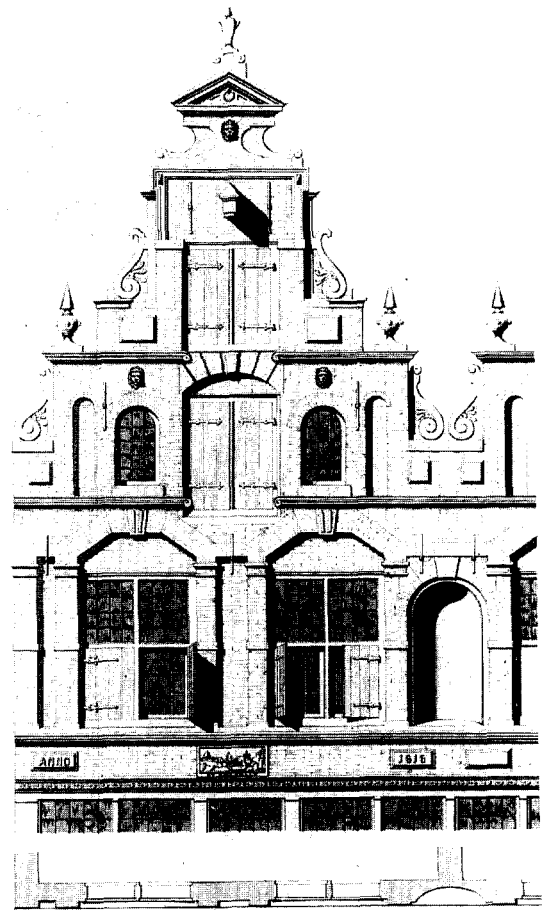
In 1597 had Staets de leiding over twaalf timmerlieden, in 1623 bestond zijn 'compagnie' uit honderd man.²⁴ Dit betekende dat alleen grote utilitaire werken werden uitbesteed, maar dan wel naar plannen van de stad.

Timmermansbazen van het niveau van Staets maakten bouwkundige tekeningen, ontwerpen en bestekken voor het gewone werk. Zij ontwierpen niet alleen houten constructies doch ook stenen gebouwen. Er waren geen gilderegelingen die het werkmeesters verboden met hun ontwerpen het terrein van andere ambachten te betreden. Een voorbeeld van één op vele terreinen als ontwerper en uitvoerder optredende timmerman was Jan Adriaensz Leeghwater.²⁵

Het stadswerk uit het begin van de 17de eeuw toont naast belangrijke projecten ook veel gewone bouwerij. De stadsteehouwerij moet een gigantische productie van utilitair steenhouwerk hebben gekend voor bruggen, kaden, sluizen en vestingwerken. De Kroniek onthult ons de grote omvang van dit utilitaire stadswerk. Er werden 105 bruggen, zeven sluizen en 12 kruithuizen gebouwd tijdens ambtsperiode van Staets.

Afb. 6. Beurssteeg bij de Dam. Tweelinggevels (1612). Deel van vier paar door de stad gebouwde huizen. Driezijdige bogen met driezijdige sluitstenen. Muurdammen met twee lisenen. Eerste voorbeeld van zwaardere bogen en blokken bij woonhuisgevels. Op bovenlijst stonden twee kleine frontons. Anonieme foto, voor verbreding Beurssteeg (ca. 1920).

Afb. 7. Herenmarkt 13. Particulier huis uit 1616, gebouwd naar voorgeschreven patroon van de stad. Driezijdige bogen en dubbele pilasters. Rijke top. Opmeting Jacob Olie, 1873, Oude bestaande gebouwen, pl.79.

Wie van de stadsmeesters de subtiele bekroningen van De Montelbaans- en Haringpikkerstoren, beide uit 1606, ontworpen heeft zal wel nooit opgelost worden. Dit werk lag op het terrein van Staets, die de ontwerpen van De Keyser voor de toen nog niet gebouwde Zuiderkerkstoren gekend zal hebben. De houten stadsherberg, die in 1613 in het IJ bij de nieuwe palenrij, werd gebouwd moet het werk van de stadstimmerman zijn geweest.

Verbouwingen geschieden steeds onder directie van timmerlieden. Het inrichten van oude kloosters voor nieuw gebruik als Tuchthuis, Spinhuis en Admiraliteit moet het werk van Staets zijn geweest. Ook voor de stadsscholen aan de Oude- en Nieuwe Zijde van de stad werden verbouwingen uitgevoerd. De stadsbeeldhouwer voegde bij dergelijke verbouwingen er poortjes of gevelstenen aan toe en trok daarmee de meeste aandacht. Een dergelijke gang van zaken toont de verbouwing in 1617 van de Sint Anthonispoort tot Waag. Buiten de stad had

Afb. 8. Nieuwmarkt 17-21. Oorspronkelijk drie gelijke huizen in 1618 door de stad gebouwd. Driezijdige bogen met drievoudige sluitsteen. Dubbele pilasters. Verzorgd ornamentwerk. Foto Steenbergh, voor sloping (ca. 1925).

Staets in 1617 de leiding bij de verbouwing van het Staten College te Leiden welk werk in opdracht van Amsterdam geschiedde.²⁶

In de Kroniek ontpopt Staets zich driemaal nadrukkelijk als ontwerper. Zo was hij, met de stedelijke landmeter Lucas Sinck, verantwoordelijk voor de grote uitleg van 1610 waarbij, binnen de nieuwe omwalling, de grachten-gordel en de Jordaan tot stand kwamen. Inderdaad werd hij in deze jaren voor het maken van kaarten betaald.²⁷ Verder ontwierp hij de houten Korenbeurs naast de Oude Brug over het Damrak. Het meest wijdde de Kroniek echter uit over de Noorderkerk: 'de Noorderkerk ontworpen van dese meester' werd alom gepresen. Staets noemde dit gebouw 'Mijn cieraet en mijn eer'. In de Architectura Moderna staat deze kerk bij de werken 'gedaen by den zeer-vermaerden en vernuften mr Hendrick de Keyser'.²⁸ Wij veronderstellen dat Staets de eerste opzet bedacht heeft en De Keyser het steenhouwwerk heeft ontworpen.²⁹ De Noorderkerk kan beter worden beschouwd als bewijs van samenwerking dan als controverse.

Het rijk van De Keyser

Hendrick de Keyser was in 1565 te Utrecht geboren en moet zijn eerste kennismaking met het vak hebben gekregen in de werkplaats van zijn vader die kistenmaker was. Reeds daar zal hij in aanraking zijn gekomen met de prenten van Hans Vredeman de Vries. Belangrijk zowel voor bouwmeesters, stenhouwers, metselaars, kistenmakers en beeldsnijders was het in 1577 verschenen boek 'Architectura, oder Bauung der Antiquen'.³⁰ In het latere werk van Hendrick de Keyser is vooral de invloed van dit boek te herkennen (Bull. KNOB (1994), afb. pags. 1, 12).

Naar het heet werd De Keyser een leerling van de bekende stenhouwer en beeldhouwer Cornelis Bloemaert uit Utrecht die in 1591 als stadsingenieur te Amsterdam werd aangesteld. Bloemaert stierf reeds in 1593 te Utrecht.

Het herlevende Amsterdam bood beeldhouwers een goede kans op werk. De beroemde Joost Jansz Bilhamer was in 1591 overleden waardoor het geringe aantal beeldhouwers nog meer was geslonken. Al snel moet De Keyser bekend zijn geworden. In 1594 besteedde Jan Hendricx, stadsmetselaar van Embden, zijn 18 jarige zoon Hendrick Jansz voor drie jaar bij De Keyser, om 'te leeren het stenhouwen, contrefeyten, steen te houwen ende alle cyraet te maecken, gelijk een stenhouwer tot zijnder neeringhe' behoefde. Het eerste jaar zou deze leerling

Afb. 9. Haarlemmerpoort, stadszijde. Ontwerp De Keyser 1615. Oorspronkelijk met platte daken. Wachthuisjes aan weerszijden met muurdecoratie. Vensters gedicht. Tekening Jan ten Compe? (Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam).

vier stuivers per dag verdienen en elk volgend jaar een stuiver meer.³¹

Het salaris van Hendrick de Keyser ging in Februari 1595 in, zijn contract dateert van juli daaropvolgend.³² Hij werd aangesteld 'tot een meester-beeldsnyder ende steenhouwer over deser stede wercken'. Hij moest de knechten en de jongens die men nodig had en die door de fabrieksmeester werden aangesteld 'in arbeyt onderhouden ende op heuren arbeyt ende werck goede toesicht ende sorge dragen ende daer het van doen ofte noodich es selffs mede wercken'. Verder moest hij 'de modellen, patronen ofte ontwerpsele' naar zijn beste kunnen 'ontwerpen' en dat wat gesneden en gehouwen zou worden 'ten beste oirboer ende welstandt deser stede beschicken'. Van hetgeen hij in bewaring had en in zijn woning was gesteld mocht hij niets verkopen, ook mocht hij zijn knechten alleen voor stadswerk gebruiken. Hij kreeg vrij wonen en gratis brandstof van afvalhout van de stad en een jaarsalaris van 320 gld. Van de knechten in het stadswerk mocht hij niets 'trecken'.³³

Het contract van Danckertsz verschilde hiermee slechts op enkele punten.³⁴ De stadsmetselaar moest indien nodig met de troffel meewerken en toezicht houden op de bouwmaterialen. Hij mocht geen werk beginnen zonder toestemming van de fabrieksmeester en mocht niets verkopen van wat hij in bewaring had. Hij kreeg een vrije woning in de Hoogstraat, naast het Bushuis. Zijn jaarsalaris bedroeg 400 gld. en 20 gld. kleedgeld. Hij kreeg dus 100 gld. meer dan De Keyser. Van ontwerpen blijkt bij Danckertsz niets, noch in zijn aanstellingscontract noch in zijn werk.

Het lagere salaris van De Keyser vond zijn oorzaak in zijn ruimere mogelijkheden tot bijverdienen. Zijn contract vermeldde niet waar hij zou komen te wonen. In 1604 blijkt zijn ambtswoning zich in de Hoogstraat, naast die van Cornelis Danckertsz te bevinden.

Het kleinere stadswerk voor 1610

De grote werken van de stad Amsterdam, zoals de kerken, de poorten, de torens en de Beurs hebben zoveel aandacht opgeëist dat men aan de bestudering van de kleinere bouwwerken nog steeds niet is toegekomen. Nu zijn deze ook zo verschillend dat het moeilijk is er de hand van één meester in te zien. Toch is het uitgesloten dat er meer ontwerpers aan gewerkt hebben. Particuliere architecten waren er niet en ontwerpende aannemers kregen geen vat op het stadswerk aangezien de stad alles in eigen beheer liet uitvoeren. Dat wat de stad liet bouwen werd door het fabrieksambt ontworpen. Aangezien van Staets ontwerpwerk bekend is en van Danckertsz niet, vatten we alle werk dat niet van De Keyser kan zijn onder de naam 'Staets' samen.

Wij stuiten bij deze poging tot verdeling van de stadsgebouwen al direct op het probleem van de samenwerking van de meesters. Verscheiden objecten lijken ons ont-

Afb. 10. Nes, hoek Lombardstraat. Bank van Lening. Links turfpukhuis uit 1550, rechts uitbreiding uit 1616. Ontwerp Staets? Ouderwetse kleine blokjes in vensterboog. Foto Steenbergh (ca. 1920).

worpen door Staets met natuurstenen sierdelen van De Keyser.

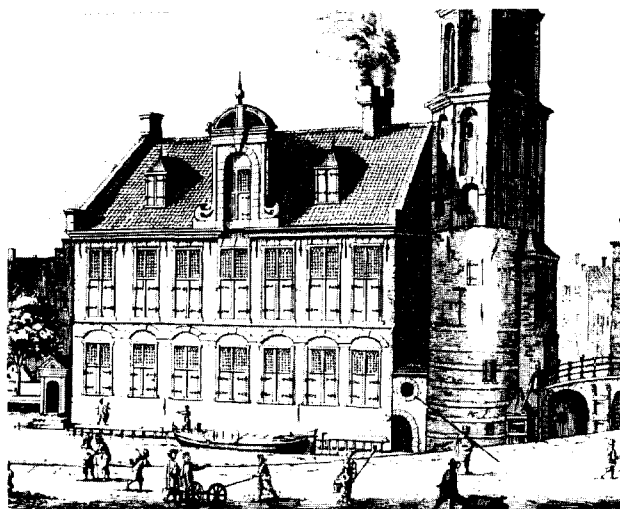
In 1599 liet de stad een huizenblok bouwen dat de Vismarkt van de Dam afschermdde (afb. 1). Ondanks het overvloedige natuursteenwerk kunnen we er geen ontwerp van De Keyser in zien. Waarschijnlijk heeft hij slechts het ornament bedacht. Opvallend is de venstervorm die eender voorkomt in de Architectura van Vredeman de Vries.

Eenzelfde samenwerking veronderstellen wij bij het Bushuis uit 1605 dat een weinig inspirerende copie is van het oudere Bushuis uit 1555 in de Hoogstraat (afb. 2). Wij zagen reeds hoe Staets en Danckertsz hier de vrije hand van het stadsbestuur kregen. De opvallende gevelbeëindiging zal door De Keyser zijn ontworpen.

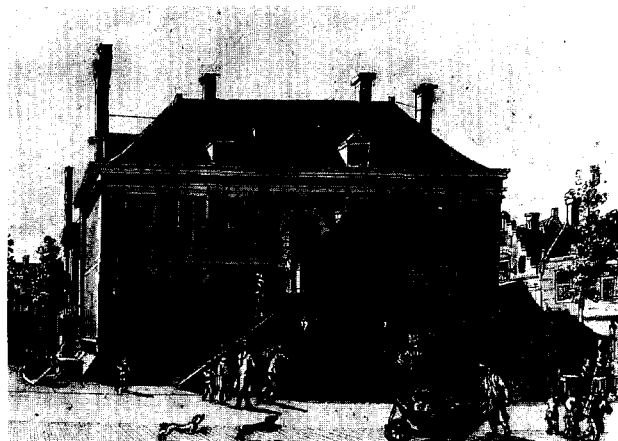
Het eerst bekende kleinere stadsgebouw waarvoor Hendrick de Keyser verantwoordelijk geacht kan worden is het kantoor van de Verenigde Oost-Indische Compagnie uit 1605 (afb. 4).³⁵ Het oude Bushuis uit 1555 aan de Hoogstraat werd als magazijn aan de VOC ter beschikking gesteld. De Keyser en Danckertsz moesten hun huizen en werkplaatsen ontruimen. De stadssteenhouwerij en de woning van De Keyser werden verplaatst naar de Groenburgwal.³⁶

De architectuur van het Oost-Indischhuis is van een geheel andere orde dan die van het gelijktijdig gebouwde nieuwe Bushuis. De binnenplaatsgevel toont veel architectonisch denkwerk. De merkwaardige top heeft een middenpartij, die iets naar voren springt en een balustrade draagt. Een dergelijke vooruitspringende middenpartij bezat ook de top van De Keyser's gevel van het Burgerweeshuis uit 1598 (afb. 16). Deze voorsprong hield geen verband met het gevelvlak eronder. De afdekking van de vensters op de verdieping doorsneed de gevellijst. Op deze doorsnijding van horizontale lijsten door de strekken boven de vensters, komen wij nog terug bij het oudst bekende geval, het huis de Dolfijn, Singel 140-142 (afb. 17). Bij het Oost-Indischhuis tonen de vensterbogen een driedovoudige sluitsteen en zijn zij gevuld met ornamentwerk. Dit laatste motief is ontleend aan de 'Architectura' van Vredeman de Vries. Beide motieven zijn hier in de Hollandse bouwkunst voor het eerst gebruikt. Een ander detail dat uit het werk van Vredeman de Vries is overgenomen betreft de vorm van de metopen van het onderste gevelfries.

Interessant zijn de huizenblokjes naast de ingang van de Beurs aan het Rokin, die in 1608 tegelijk met het gebouw zijn ontworpen (afb. 4). Hier zien we een andere kant van Hendrick de Keyser's werk, namelijk de rustige topgevelloze bouwwijze. Het gevelvlak toonde een uiterste vereenvoudiging van de binnenplaatsgevel met om het andere venster een blindnis. Naast invloed van de Londense Beurs zien we ook hier verband met de Architectura van 1577. De hanekam-vormige strekken boven de vensters en de puibalk hebben meer een decoratieve dan constructieve betekenis.

Afb. 11. Wachthuis bij de Munttoren (1617). Ontwerp de Keyser? Verschil in vensterafdekking onder en boven. Moderne grote blokkenstijl. Topgevelachtige dakkapel. Deel gravure uit Dapper (1663).

Afb. 12. Haarlemmerstraat bij de Herenmarkt, beneden vleeshal, boven wachthuis (1617). Ontwerp De Keyser. De architraaf springt naar voren bij de muurdammen. Eenzijdige stoep. Tekening H.P. Schouten voor Atlas Fouquet, GAA

Kleine stadsgebouwen na 1610

Met het begin van het twaalfjarig bestand (1609-1621) nam de bouwlust toe. Men verlangde meer rijkdom in de architectuur en het stadswerk ging een volgende stijlfase binnen. Veel van de nieuwe motieven waren al eerder bereikbaar geweest. Zij kwamen uit de Architectura van Vredeman de Vries uit 1577 of waren ontleend aan Michelangelo's Porta Pia te Rome uit 1565. Doch eerst nu was het herstel na de oorlog zover gevorderd dat er behoefte aan was. Het was Hendrick de Keyser die ze in de Hollandse bouwkunst introduceerde.

Omstreeks 1610 moet hij de gevel hebben ontworpen van het regentenkantoor van het Tuchthuis aan de Heilige Weg (afb. 5). Dit project valt in de jaren waarover de Kroniek van Staets zwijgt. In een notariële verklaring van april 1618 ontkende De Keyser dat hij 'ontrent seven off acht jaren geleden, alser in 't tuchthuys yets gemaect werde' aan de binnenmoeder 'twe hartstene posten' geschonken had. Deze natuurstenen schoorsteenposten zouden naar het huis van haar zwager zijn vervoerd. De steenhouwer Casper Panthen ontkende dat hij die posten geruild had tegen een ander paar, terwijl een sleper zich van het transport niets meer herinnerde.³⁷ Aangezien schouwen zowel in werk- als weeshuizen niet of nauwelijks voorkwamen zullen deze, zo begeerde, schoorsteenposten, wel uit de bestuurskamer afkomstig zijn geweest.

De gevel van het regentenkantoor toonde een nieuwe richting in de architectuur. Overgenomen uit de Architectura van De Vries lijken ons de nissen in de muurdammen en de gekoppelde boogjes boven de zoldervensters. Beide elementen had De Keyser al eerder toegepast in zijn particuliere werk (afb. 17). Boven de vensters op de begane grond zien we een vroeg, zo niet het vroegste, voorbeeld in ons land van het gebruik van driedzijdige bogen. Deze

boogvorm was afkomstig van Michelangelo's Porta Pia te Rome. Mogelijk had Hendrick de Keyser deze boogvorm al eerder toegepast bij het kerkhofpoortje aan de Zandstraat bij de Zuiderkerk.³⁸

Deze nieuwe elementen werden verder ontwikkeld bij de huizen die de stad in 1612 in de Beurssteeg liet bouwen.³⁹ Dit huizenblok bestond uit vier paar tweelinghuizen, waarvan één paar aan de Dam en drie paar in de Beurssteeg (afb. 6). Door hoge smalle nissen werden de muurdammen in twee pilasters gesplitst, die aan de bovenzijde verbonden waren door een blokvormig brugstuk. Boven de vensters van de eerste verdieping vond men weer de nieuwe driezijdige bogen. De lage zolderverdieping van deze huizen, die als basis voor de gekoppelde middentoppen diende, eindigde aan weerszijden in een rondboog. De samengvoegde middentoppen waren gedekt door twee kleine frontons, één per pand. De bogen en de natuursteenblokken waren bij deze gevels forser van vorm dan tot dien gebruikelijk was. Deze zwaardere boogblokken werden gaandeweg de nieuwe mode in Amsterdam en waren omstreeks 1625 gemeengoed.

In 1615 bouwde de stad aan de nieuw aangelegde Nieuwmarkt een 'Meelhal' voor handelaars in boekwijtmee. Dit gebouwtje, op de hoek waar Kloveniersburgwal en Anthonie Breestraat samen komen, bezat beneden een open galerij, daarboven een verdieping en in het midden van de lange gevel een top. Hier kwamen weer dezelfde elementen voor als bij de voorgaande gevels: driezijdige bogen, dubbele pilasters en doorbroken friezen. Tot na het midden van de 19de eeuw bleef het opmerkelijke gebouwtje intact.

De stad besteedde ook zorg aan andere pleinen. In 1615 werden erven uitgegeven aan de Herenmarkt, een rechthoekig plein tussen de Brouwersgracht en de Haarlemmerstraat, dat aanvankelijk de Varkensmarkt heette. Bij de verkoop van de erven aan de westkant werd als voorwaarde gesteld dat 'de coopers alsulcke gevels sullen maeken als de omstanders es verthoont'.⁴⁰ Ook voor de huizen aan de oostzijde gold dat voorbeeld (afb. 7).⁴¹ Daar werd bepaald dat 'de copen gehouden zal wesen zijn gevel responderende opt pleyn te maecken in conformiteit van 't patroon bij de Stadsmeester gemaect'.⁴² Deze bescheiden burgerhuizen van 20 voet breedte moesten worden voorzien van een wel heel gecompliceerde gevel. De opdrachtgevers lieten de gevels maken door particuliere steenhouwers die daartoe het patroon op de stadssteenhouwerij overgetekend moeten hebben. Van één pand, Herenmarkt 20, is iets over de bouw bekend. De steenhouwer Gerrit Arentsz en de eigenaar, metselaar Jan Pietersz, sommeerden in 1616 de timmerman Cornelis Cornelisz Bijl met zijn werk op te schieten.⁴³

Hier had Hendrick de Keyser geen bemoeiing met de uitvoering. Het was een werkwijze zoals die bij opdrachten voor particulieren ook gevolgd kan zijn. Verschillende steenhouwers voerden de gevels aan de Herenmarkt uit, hetgeen meebracht dat ze ook elders deze gevels kon-

den maken en met deze stijlvormen konden variëren. Groot schijnt de belangstelling daarvoor niet te zijn geweest want Hendrick de Keyser motieven uit de tweede hand komen we eerst een tiental jaren later tegen.

De kaart van Balthasar Florisz uit 1625 toont aan beide zijden van de Herenmarkt vier huizen met dergelijke topgevels. Het bouwen naar een van hogerhand vastgesteld patroon was voor ons land iets nieuws. Mogelijk was dit gestimuleerd door enkele Franse pleinen van kort na 1600, te Charleville en in Parijs.

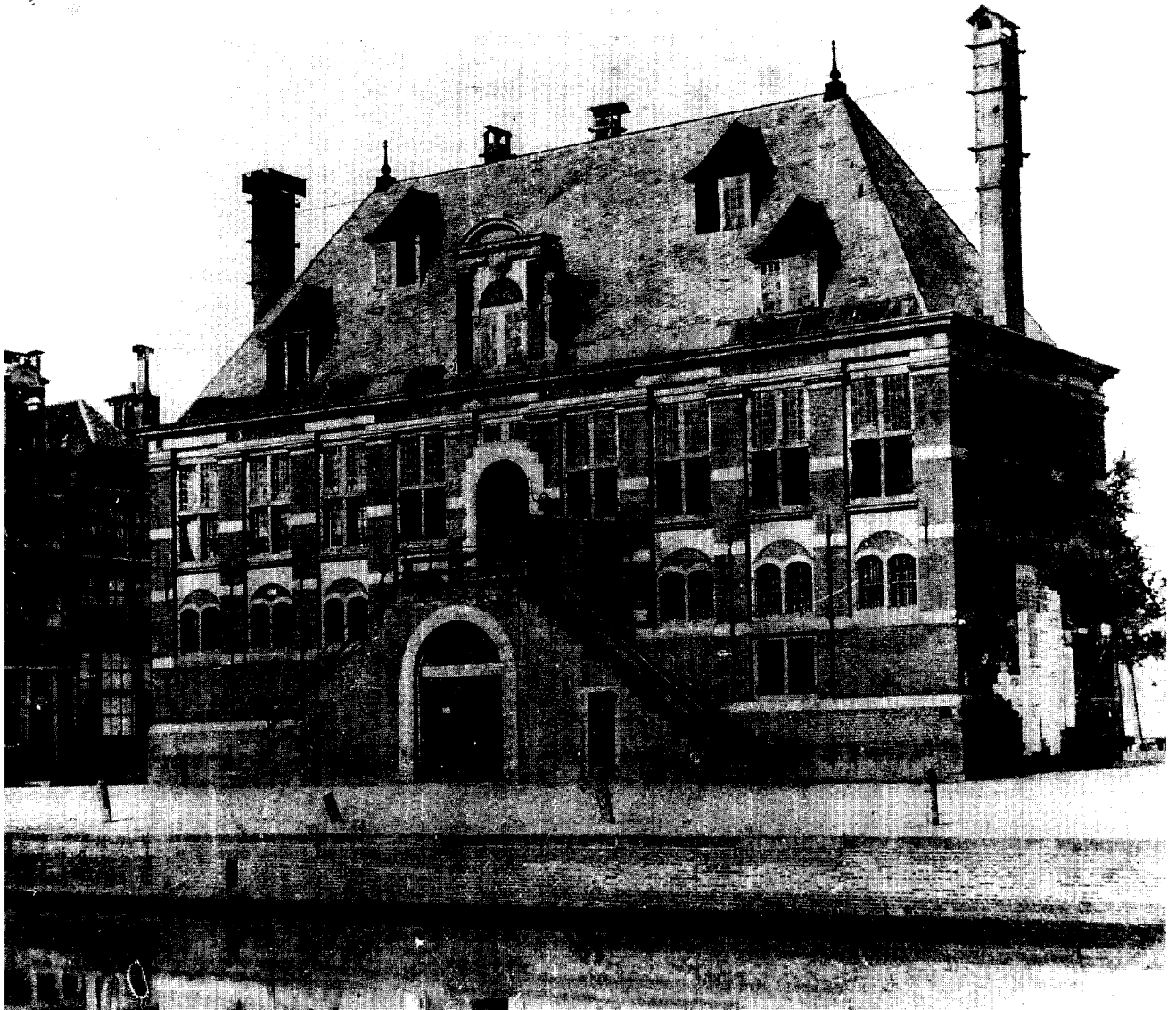
Een andere poging tot het verfraaien van een plein zien we bij de nieuw aangelegde Nieuwmarkt. De Kroniek vermeldt in het jaar 1618 de bouw van drie huizen 'Dicht aan Sint Theunis-Poort', waarmee de oude stadspoort werd bedoeld die was ingericht tot waag. Op de kaart van Balthasar Florisz zien we een groepje van drie gelijke gevels aan de oostzijde van het plein, dicht bij de Sint Anthony Breestraat. Twee van de gevels hielden lang stand als de huizen Nieuwmarkt 19 en 22 (afb. 8). Zij zijn al vaak met het werk van De Keyser in verband gebracht, vooral door de bijzonder fraaie gevelstenen.⁴⁴

Van de Haarlemmerpoort, in 1615 door Hendrick de Keyser ontworpen, zijn alleen de natuurstenen portalen in de *Architectura Moderna* afgebeeld. De beide wachthuisjes aan de binnenzijde van de doorgang werden niet opgenomen, ondanks hun opvallende architectuur (afb. 9). Blijkens de kaart van Balthasar Florisz uit 1625 waren zij oorspronkelijk plat afgedekt, evenals de lange poortdoorgang. Ook hier moet men de problemen van het platte dak niet hebben opgelost want reeds bij Dapper (1663) heeft het complex een bekapping.

De gevels van de wachtlokalen aan de pleinzijde waren van een architectonische decoratie voorzien. Ieder huisje had drie rondboogvensters, die door een boog halverwege in een boven- en benedenstuk waren verdeeld. De bovenste boog bezat hoge sluitstenen die onderbroken werden door een verdiept veld. De muurdammen tussen de nissen waren voorzien van pilasterachtige elementen.⁴⁵

In 1616 werd een nieuwe vleugel naast het voormalige Turfpakhuis van de Oudezijds Armmeesters gebouwd, dat als Bank van Lening werd ingericht (afb. 11). Hier kwamen een ouderwetse vormgeving met kleine blokjes in de bogen, waardoor men aansloot bij het oudere pakhuis uit 1550. Evenals het Bushuis aan het Singel lijkt ons dit weinig modieuze bouwwerk een project van Staets. De bijdrage van De Keyser zal zich beperkt hebben tot de twee poortjes.

De Kroniek meldt dat in 1617, naast de toen nog niet tot Munttoren omgebouwde oude Regulierspoort, een stedelijke gebouw werd opgetrokken. Beneden kwam een wachtlokaal voor de schutterij, boven was vergaderruimte voor zes gilden. Slechts de gevel aan het Singel is bekend uit de afbeelding in Dapper uit 1663 (afb. 11). De onderste vensters hadden bogen, die op de verdieping strekken. Bogen en strekken waren uitgevoerd in de moderne grote blokkenstijl. Bijzonder is de natuurstenen dakkapel in-

Afb. 13. Keizersgracht bij de Westermarkt, beneden vleeshal, boven wachthuis (1619). Ontwerp De Keyser. Verbeterde uitgave van afb. 12. Anonieme foto voor sloping in 1857.

plaats van een topgevel. Dit wijst op Hendrick de Keyser als ontwerper.

Het is moeilijk aan te nemen dat terwijl Hendrick de Keyser zo'n opvallend patroon bedacht heeft voor de huizen aan de Herenmarkt hij niets te maken zou hebben gehad met de Vleeshal die hier in 1617 van stadsweg werd gebouwd. Het werd een gebouw zonder topgevels maar met rondgaande gevellijst.⁴⁶ Deze eenvoudige opzet, die zich leende voor een vrijstaand gebouw, straalde een zekere monumentaliteit uit. Aan de gevel aan de Haarlemmerstraat werd het meeste aandacht besteed. Op de basementachtige benedenverdieping, waar de eigenlijke Vleeshal te vinden was, kwam een etage die als wachthuis

diende (afb. 12). Hier lagen de vensters iets verdiept, de architraaf en het fries erboven volgden deze sprong. De hoge stoep, met een opgang aan een kant, viel uit de toon.

De Vleeshal met wachthuis die in 1619 op de Westermarkt bij de Keizersgracht werd gebouwd was een rijkere uitwerking van het voorgaande project (afb. 13). Ook hier was de voorgevel het belangrijkste. De gevelgeleding werd echter in vereenvoudigde vorm aan de andere zijden voortgezet.

Heel klassiek van vormgeving was het Zeekantoor dat in 1618 aan de IJkant werd gebouwd, ongeveer tegenover de huidige Sint Nicolaaskerk (afb. 14). Ook hier was op de verdieping een wachtlokaal van de schutterij. De ge-

vels waren rondom voorzien van een grote orde van dorische pilasters die over twee verdiepingen doorliepen. Zij werden aan de bovenzijde verbonden door een bogenreeks, waarboven een hoofdgestel was aangebracht. Hendrick de Keyser gebruikte de grote pilasterorde met bogen omstreeks deze tijd ook bij het kerkmodel dat een der beelden van het grafmonument van Willem van Oranje te Delft in de hand houdt.⁴⁷ Daarbij zijn de segmentbogen die de pilasters verbinden echter ondergebracht in het fries van de gevellijst. Deze eerste experimenten met grote pilasters in de Nederlandse bouwkunst waren een voorloper van het classicisme dat in het Amsterdams milieu in 1625 zijn intrede deed.⁴⁸

In 1618 werd het Aalmoezeniershuis aan het Singel gebouwd (afb. 15). De toppen van de nieuwe gevels sloten aan bij die van de huizen in de Beursstraat (afb. 7). De muurdammen van de verschillende verdiepingen waren gekoppeld, zodat de vensters in een terugliggend vlak lagen. Dit verticalisme werd in het werk van Hendrick de Keyser steeds sterker.

In 1620 kwam op de Nieuwezijdscolk het Korenmeetershuisje tot stand. Bij dit eenvoudige bouwwerk is een verticale koppeling bereikt door de vensters van de begane grond rechtstreeks op de bogen van de keldervensters te plaatsen. De bogen boven de vensters van de begane grond laten slechts weinig over van de architraaf van de gevellijst.

Het werk van De Keyser voor de stad eindigde met zijn dood in mei 1621. Mede door de hervatting van de oorlog met Spanje houden dan de experimenten op die de hier besproken kleinere stadswerken zo boeiend maakten. Deze kunnen het best worden omschreven met de woorden van Salomon de Bray ter toelichting bij de twee poortjes

die op plaat 35 van de *Architectura Moderna* werden afgebeeld, 'vermidts hunne aerdigheydt, overvloedt van cierlijcke verheven wercken en seltsame breeckinghen.' Wij zullen deze in het particuliere werk van De Keyser opnieuw tegenkomen.

Het particuliere werk van Hendrick de Keyser

In het particuliere werk van De Keyser zien we dezelfde motieven als in zijn stadswerk. In die gevallen waar hij de uitvoering geheel aan anderen moest overlaten is de detaillering soms minder verzorgd. Zo mogelijk associeerde hij zich per opdracht met een grote steenhoudersfirma waardoor hij mede verantwoordelijk werd voor de kwaliteit van uitvoering en in de winst van het steenhoudwerk kon delen. Het beeldhouwwerk dat nodig was maakte hij zelf. Een natuursteenfirma waarmee hij soms samenwerkte was die van de familie van Neurenburg. Deze handelaars in Naamse steen hadden sinds het midden van de 16de eeuw een grote afzet in ons land.⁴⁹ Oorspronkelijk waren zij in Namen gevestigd maar in 1585 verhuisde Coenraad III van Neurenburg naar Dordrecht. Na 1603 beheersten zijn zoons Coenraad IV en Willem II de markt.⁵⁰

In enkele steden zoals Hoorn en Deventer had De Keyser veel werk als ontwerpend aannemer. Dit waren plaatsen zonder een zo uitgebreid en zelf bouwend Fabrieksambt als Amsterdam bezat. Zij waren voor de belangrijke bouwwerken aangewezen op steenhoudersfirma's van elders. In andere gevallen werd De Keyser om een technisch advies gevraagd en soms alleen om een ontwerp. Zijn positie was hier anders dan bij het Amsterdamse stadswerk. Ook het particuliere werk binnen Amsterdam was beter te bewaken dan de werken op afstand.

Het eerste particuliere werk dat van De Keyser thans bekend is was het kindershuis van het Amsterdamse Burgerweeshuis uit 1598 (afb. 16). Bij de afrekening ontving De Keyser 8 gld. 10 st. voor 'twe patroenen van een ghevel' en 200 gld. 'vor reste van het kinderwerck'. Dit laatste betrof het lange fries boven de galerij met afbeeldingen van de school en het spel van de weeskinderen. De totale kosten van dit omvangrijke beeldhouwwerk zijn niet bekend. Het overige steenhoudwerk van het gebouw was aangenomen door de steenhouwer Carel Care. Deze kwam daarna nog een enkele maal in de boekhouding van het weeshuis voor. Het laatste in 1620, toen ontving Care 74 gld. 11 st. 'vande gevel te maken van hartstien'. Dit betrof vermoedelijk een beleggingspand van het weeshuis op het terrein van het Karthuizerklooster.⁵¹

De kindershuisgevel van het Burgerweeshuis is uit oude afbeeldingen bekend en toonde invloed van de gevel voor het Leidse raadhuis die Claes Cornelisz en Lieven de Key in 1595 ontwierpen.⁵² In beide gevallen was er een rechtehoekige middenstuk dat iets naar voren sprong en zijstukken met twee klauwstukken boven elkaar.

De dubbele gevel van het huis De Dolfijn, Singel 140-

Afb. 14. Kampersteiger (Prins Hendrikkade), 'het Zeerecht', beneden kantoor Zeezaken, boven wachthuis (1618). Meest klassieke bouwwerk van de Keyser. Tekening A. Beerstraten, Rijksprentenkabinet.

142, dat tussen 1597 en 1601 voor Laurens Jansz Spiegel werd gebouwd was een tijdgenoot van de kinderkuisgevel.⁵³ Bij het uitgevoerde ontwerp waren de pilasters vervallen (afb. 17). De nissen in de muurdammen en de gekoppelde bogen boven de zoldervensters, die aan de Architectura van Vredeman de Vries ontleend schijnen, zijn hier voor de eerste maal toegepast. Mogelijk uit dezelfde bron afkomstig is het gebruik van strekken boven de vensters inplaats van bogen. Op de verdieping werden deze strekken ondergebracht in de horizontale lijst erboven. Het fries van deze lijst werd boven de vensters teruggelegd, hetgeen de gevel een verticale geleiding gaf.

Te Hoorn kreeg Hendrick de Keyser veel opdrachten. In 1601 maakte hij een epitaaf voor Pieter Hoogerbeets, die daar in de Grote Kerk kwam te hangen. De beelden

die dit monument zouden sieren mochten echter niet geplaatst worden.⁵⁴

In 1608 ontving De Keyser 32 gld. 2 st. voor 'verscheidene uijtwerpen en patronen' van de Waag te Hoorn.⁵⁵ Tijdens de uitvoering aarzelde het stadsbestuur hoe hoog het gebouw uit de grond moest komen en vroeg zich af of een plat dak niet de voorkeur zou verdienen. De Keyser trad bij dit werk niet alleen op als ontwerper doch ook als aannemer van het steenwerk. Hij zou 'de blauwe Noorduynsteen' van de gevels 'op de Kuyl', dat is aan de groeve, doen hakken. Voor mei 1609 moest de steen op het werk zijn. Deze zou betaald worden met 18 st. per voet. De geleverde steen werd gemeten door Pieter Jansz, de fabrieksmeester van Hoorn, in samenwerking met de leveranciers, Hendrick de Keyser en Pieter Noreburg.

Afb. 15. Het Singel, Aalmoezeniershuis (1618). Ontwerp De Keyser. Links woning, rechts uitdeelgebouw. Verticaal gekoppelde muurdammen. Deel gravure uit Dapper (1663).

Laatstgenoemde was de broer van Coenraad IV. Het werk werd met 5834 gld. afgerekend. Daarbij ontving De Keyser nog 100 gld. voor het beeld van de Eenhoorn met het Hoornse wapen dat in het hart van de gevel kwam te staan.⁵⁶

Bij De Hoornse Waag zien we voor de eerste maal in het werk van De Keyser de topgevelloze, regelmatige dakvorm, die sinds de Waag op de Dam uit 1563 zo geliefd was voor officiële min of meer vrijstaande gebouwen. Vrijwel gelijktijdig paste hij deze bouwwijze toe bij de huizenblokjes voor de Beurs te Amsterdam (afb. 4). Bij de Hoornse waag doorsnijden de strekken boven de vensters op de verdieping de gevellijst, zoals bij het huis Singel 140-142 en het Oost-Indischhuis te Amsterdam (afb. 17+3).

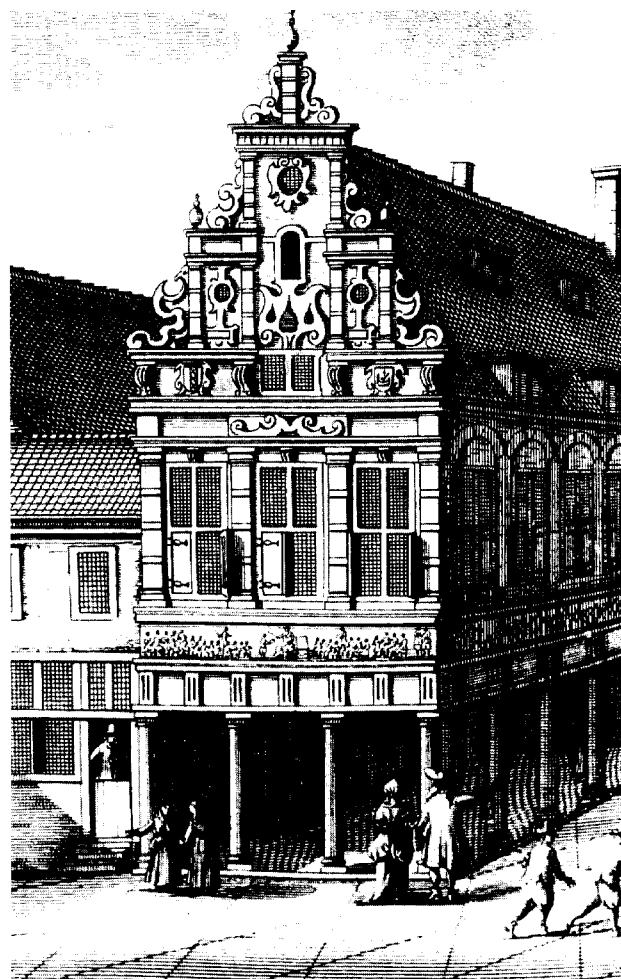
De band met Hoorn bleef lang bestaan. In januari 1614 ontving de Hoornse fabrieksmeester 51 gld. 12 st. om daarmee 'tebetalen heijndrick die keijser tot Amsterdam van wegen twee stenen stoepens die zullen staen voort Staten hujs die hij voorde stadt gecoft heeft'.⁵⁷ Het zullen twee geornamenteerde stoepalen zijn geweest. Een poortje van de vroegere Latijnse School te Hoorn waarvan het bouwjaar niet bekend is wijst sterk naar De Keyser.

De gevel van de Oosterkerk te Hoorn uit 1616 is vaak met De Keyser in verband gebracht. De relaties van De Keyser met deze stad maken een medewerking van hem aan dit project wel waarschijnlijk. In hoeverre een dergelijk gebouw het stempel van de ontwerper kreeg hing af van de mate waarin deze bij de uitvoering betrokken was.

Te Kampen richtte de Magistraat zich in verband met een verzakking en gedeeltelijk instorting van de toren van de Buitenkerk te Kampen tot de 'fabriekmeesters van Amsterdam' om advies. De Keyser en Danckertsz waren op 8 en 9 april 1609 te Kampen en ontvingen 64 herenpond.⁵⁸

In 1611 ontwierp De Keyser voor het huis van de juwelier Hans van Wely uit 1611 aan de Oudezijds Voorburgwal 127 een indrukwekkende gevel (afb. 18). Ook in dit particuliere werk zien we de grotere zucht naar rijkdom die ca. 1610 optrad. De gevel van dit 'Blauwe Huis' was volgens de *Architectura Moderna*: 'boven de ghewoonlijcken Aert van Burgerlijke Ghebouwen,' en 'op't cierlijkste met allerhande seltsame breeckinghen, en verheven, en ghehouden wercken' samengesteld. Het werk was uitgevoerd in blauwe hardsteen met inlegwerk van marmer en zwarte toetsteen. Deze materiaalkeuze maakt waarschijnlijk dat de gevel aan de groeve in de omgeving van Luik is gehakt. Het in de *Architectura Moderna* afgebeelde ontwerp is vermoedelijk een voorstudie. Door het bijtrekken van een gang aan de noordkant kan de gevel breder zijn uitgevoerd.⁵⁹ Het middengedeelte van de top springt weer iets naar voren.

Op 15 en 16 juni 1612 vertoefde de 'fabrieksmeester' van Amsterdam, waarmee Hendrick de Keyser werd bedoeld, op uitnodiging te Deventer in verband met de ver-

Afb. 16. Burgerweeshuis, gevel kindervleugel (1598). Oudst bekende particuliere werk van De Keyser. Verticaal rechthoekig veld in middendeel top. Zolderverdieping onder top iets te laag getekend. Deel gravure uit C. Comelin, *Beschrijvinge van Amsterdam*, (1693).

hoging van de Lebuïnustoren.⁶⁰ In oktober besloot men met Mr. Henrick steenhouwer van Amsterdam 'wegen die bestadinge des Toorns,..., in finale affhandeling te treden'. In December was 'Mr. Hendrick Keijser,..., met den steenmetseler drie dagen in Deventer, 'doen hij het werck van den Toorn aannam,'. Direct daarop begon het werk. Voor de periode van 26 december tot 28 Februari ontving 'Herman Ariaenssen, meesterknecht van den steenhouwer' 260 gld. 20 st. Op 2 maart 1613, toen het werk op de toren zou beginnen stelde het stadsbestuur voor de pijlers nog vier of vijf voet hoger op te trekken 'dan het project bij Mr. Henrich Keijser gemaect, medebrenget, offte oick hoeger, soveer het die proportie nae die breete dess Toorns vereijschet'. De timmermeester van de stad zou naar Amsterdam gaan en vragen of 'Mr Henrick en sijnen masschop' daarmee konden instemmen, 'ende zijn eigent-

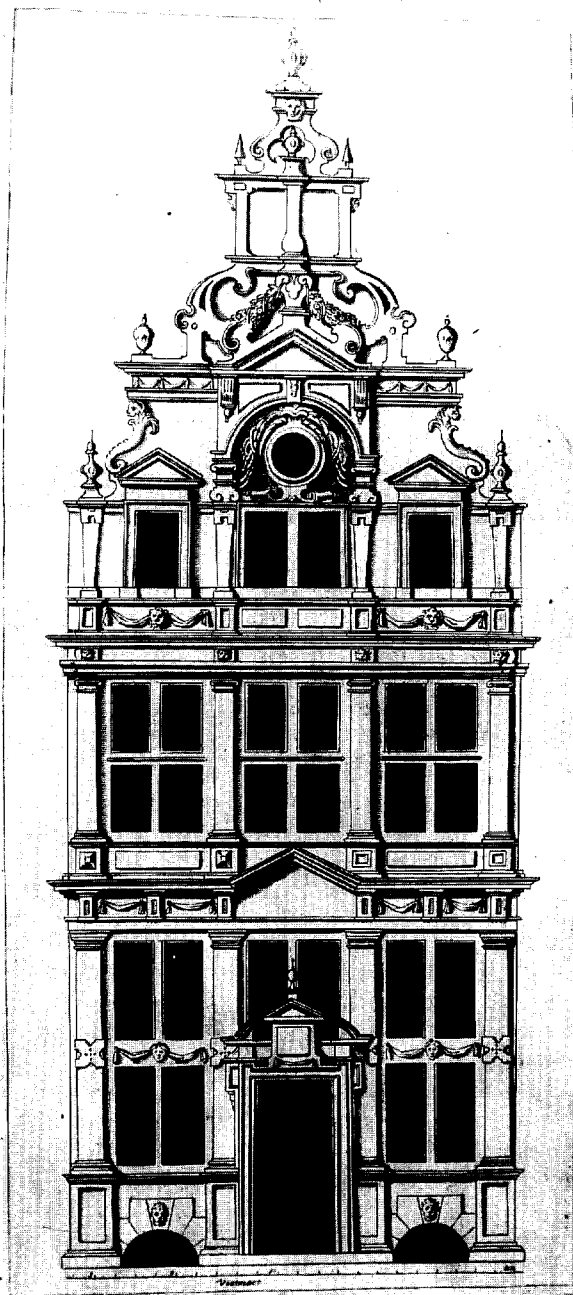
Afb. 17. Singel 140-142, huis De Dolfijn van Laurens Jansz Spiegel (tussen 1599 en 1603). Ontwerp De Keyser. Rechthoekig middendeel top. Vredeman de Vries-details: muurnissen in top en gekoppelde boogjes, strekken boven verdiepingvensters in de horizontale lijst erboven. Beeldhouwerk in top door hijsbalk verdenen. Foto RDMZ. (G. Dukker, 1987).

lick bespreck darvan maecken, opdat het holtwerck ende die stielen daarna aengelacht moegen worden.' Op 28 november stond de meiboom op de toren. Het timmerwerk werd door Deventenaren verricht, het metselwerk door Amsterdammers.

Bij de eindafrekeningen ontvingen 'Mr Hendrick Keiser, steenhouwer van Amsterdam ende Mr. Claes Adriaensz van Delft, steenmetseler woonende tot Amsterdam', volgens de overeenkomst van 10 december 1612, een bedrag van 2200 gld.cr. Hendrick de Keyser kreeg bovendien nog 12 gld. cr. als 'vereeringe'. Een aantal kleinere zaken brachten het totale bedrag op 2544 gld. 19 st.

Bij deze afrekening hebben we de aannemer leren kennen waarmee De Keyser voor dit geval een maatschap was aangegaan. Het was de Amsterdamse steenhouwer Claes Adriaensz van Delft. Zijn jongere broer Herman was de meesterknecht die het steenhouwwerk ter plekke leidde. Evenals te Hoorn bij de waag bleef het stadsbestuur mee ontwerpen tijdens de uitvoering. Ondanks de verhoging waartoe men kort voor de aanvang van het werk besloot bleef de opbouw laag. Een lantaarn als be-

kroning van een torenromp komt bij de vele andere torens van De Keyser niet voor. Vermoedelijk moest er op de aanvankelijk lagere stenen onderbouw nog een hoger houten bovenstuk komen. Door de verhoging van de lantaarn kon deze bekroning worden gemist. Door het ingrijpen van het stadsbestuur ontstond er geen De Keyser-to-

Afb. 18. Oudezijds Voorburgwal 127, gevel Hans van Wely (ca. 1611). Ontwerp De Keyser. Hardsteengevel met geaccentueerde middenpartij in topgevel. Architectura Moderna plaat 33.

Afb. 19. Oudezijds Voorburgwal 57, gevel Eduard Emtinck (1615). Ontwerp De Keyser. Uitgangspunt voor de jongere gevels van afb. 7+8. Anonieme foto, waarop de later verhoogde dakopbouw is weggewerkt.

ren doch een bescheiden navolging van de toren van de Zwolse Onze Lieve Vrouwe Kerk. Die droeg een weinig indrukwekkende lantaarn naar het Domtorenmodel.

Het torenproject te Deventer werd in 1619 gevolgd door een opdracht voor een reliëf aan de nieuw te bouwen Bergpoort. Dit werkstuk werd betaald met 250 gld. cr. en 2 pond groot voor De Keyser's huisvrouw. Het nog bestaande reliëf toont aan dat De Keyser dit niet eigenhandig gemaakt heeft.⁶¹

Coenraad IV van Neurenburg had in 1611 aangenomen een nieuw oxaal te maken in de kerk van 's Hertogenbosch. Voor het beeldhouwwerk riep hij de medewerking van Hendrick de Keyser in. In 1613 maakte deze te Amsterdam het beeld van de patroonheilige Sint Jan.⁶²

Op 12 februari 1614 ondertekende Hendrick de Keyser het contract voor het grafmonument in de Nieuwe Kerk te Delft. Hij verplichtte zich de figuren van brons en marmer zelf te maken. Het overige werk dat uit wit en zwart marmer en toetsteen uit Dinant moest bestaan mocht hij derhalve uitbesteden.⁶³ Bij zijn dood in 1621 waren de beelden nog niet af, maar het monument was reeds gesteld.

Een opdracht uit 1615 was de gevel voor het huis van Eduard Emtinck, Oudezijds Voorburgwal 57 (afb. 19). Het ontwerp in de *Architectura Moderna* en de uitgevoerde toestand verschillen hier nauwelijks. Deze gevel neemt in het oeuvre van Hendrick de Keyser een centrale plaats in, tussen enerzijds het regentenkantoor van het Tuchthuis en de huizen aan de Beurssteeg (afb. 5+6) en anderzijds de gevels aan de Herenmarkt en de Nieuwmarkt (afb. 7+8).

In 1616 was Hendrick de Keyser betrokken bij de aanleg van een zoutketel te Nieuwersluis, mogelijk in de omgeving van Alkmaar, die naar een nieuw model moest worden uitgevoerd. Hij had de 'patronen en d'affteijckening', gemaakt die door Willem van Neurenburg uit Dordrecht naar Luik werden gezonden. Daar konden ze er geen wijs uit zodat De Keyser zelf naar Luik ging om de zaak uit te leggen. Voor al deze moeite onving hij maar 20 gld.⁶⁴

Te Rotterdam werden in 1615 Danckertsz en De Keyser bij de Sint Laurenskerk geroepen om te adviseren of de slechte fundering van de toren een verhoging zou toelaten. Hendrick de Keyser maakte een model voor een houten bekroning. Eerst in 1619 kwam het tot uitvoering. Ondertussen had De Keyser in 1618 van de stad opdracht gekregen een bronzen beeld van Erasmus te maken.

Toen in Delft in 1618 het raadhuis afbrandde maakte De Keyser een ontwerp voor de voorgevel dat bekend bleef uit de *Architectura Moderna*. Dit ontwerp prijkte met twee beelden in de top. Een enigszins gewijzigd ontwerp, waarschijnlijk eveneens van De Keyser, werd uitgevoerd door de Delftse steenhouwer Adriaen Willeboortsz. Voor de Justitia in de topgevel ontving De Keyser 200 gld.⁶⁵ Bij het project uit de *Architectura* waren de strekken en de afdekkingen boven de vensters op

Afb. 20. 's-Gravenhage, Kneuterdijk 24. Huis van Johan van Oldenbarneveldt (1611/12). Waarschijnlijk De Keyser. Rijke top verdwenen. De elementen van deze gevel komen slechts voor in het werk van De Keyser. Vredeman de Vries-details: dubbele pilasters.

beide verdiepingen ondergebracht in de horizontale gevellijsten, zoals in het werk van De Keyser veel voorkwam. In de uitgevoerde toestand werd de gevellijst boven de verdiepingvensters geheel weggelaten. In plaats daarvan kwamen boven de vensters vakken met balusters die geplaatst waren tussen de kroonlijstgedeelten boven de pilasters. Een uiterste ontwikkeling van de 'seltzame breeckinghen'.

De Keyser behield de klandizie in Delft en leverde er in 1620 nog een poortje voor de Latijnse School.⁶⁶

In dezelfde tijd werkte De Keyser aan de zeven beelden en twaalf figuratieve panelen van de galerij die de Deense koning voor het slot Frederiksborg liet bouwen. Deze beelden werden uitgevoerd in Gullandse steen, maar aan de galerij werd ook blauwe steen, marmer en toetssteen uit de zuidelijke Nederlanden verwerkt, die waarschijnlijk weer behakt werden aangevoerd. Aan de beelden werkte Geraert Lambertsz een van de 'principaelste knechts' van De Keyser. Deze vakman kwam in aanmerking om in dienst van de Deense koning te treden.⁶⁷

Mogelijk ander werk van Hendrick de Keyser

Voordat we ons wagen enkele bouwwerken aan Hendrick de Keyser toe te schrijven zullen wij ons nader in zijn

vormenarsenaal moeten verdiepen. De Keyser werkte met de *Architectura* van Vredeman de Vries uit 1577 en ontleende aan dit boek een aantal compositie elementen en enkele ornamenten. Tot de eerste groep behoren het gebruik van per verdieping verschillende vensterafdekkingen, het doorsnijden van horizontale gevellijsten met vensterafdekkingen en het oplossen van muurdammen doormiddel van nissen in een pilasterpaar. Dit vormenrepertoire doordrong zijn hele werk. De aan de *Architectura* van De Vries ontleende ornamenten werden vaak slechts eenmaal gebruikt, zoals de decoratie om de vensters (afb. 1) en het ornament in de boogtrommels (afb. 3). Daarnaast kwamen in zijn werk nog andere elementen voor zoals de driezijdige bogen die afkomstig waren van de *Porta Pia* en accolade bogen, waarvan de herkomst onbekend is.⁶⁸ Bij zijn voorkeur voor strekken boven de vensters is ook invloed van de boeken van Ducerceau aanneemelijk.⁶⁹

Opgemerkt moet worden dat Hendrick de Keyser van deze vormentaal een zeer persoonlijk gebruik maakte. Geen andere bouwmeester in ons land en daarbuiten heeft het maniërisme van Vredeman de Vries, Ducerceau en Wendel Dietterlin op deze wijze benut en uitgewerkt.⁷⁰

Typerend voor De Keyser was bovendien het gebruik van beeldhouwde figuren in de gevels. Het is begrijpelijk dat collega' steenhouwers die niet tevens beeldhouwer waren daar minder op belust waren. Ook gebruikte hij vaak een balustrade als gevelbekroning. Bovendien zijn er elementen die anderen gebruikten en die De Keyser vermeed, zoals kroonlijstprofielen en frontons boven de vensters.

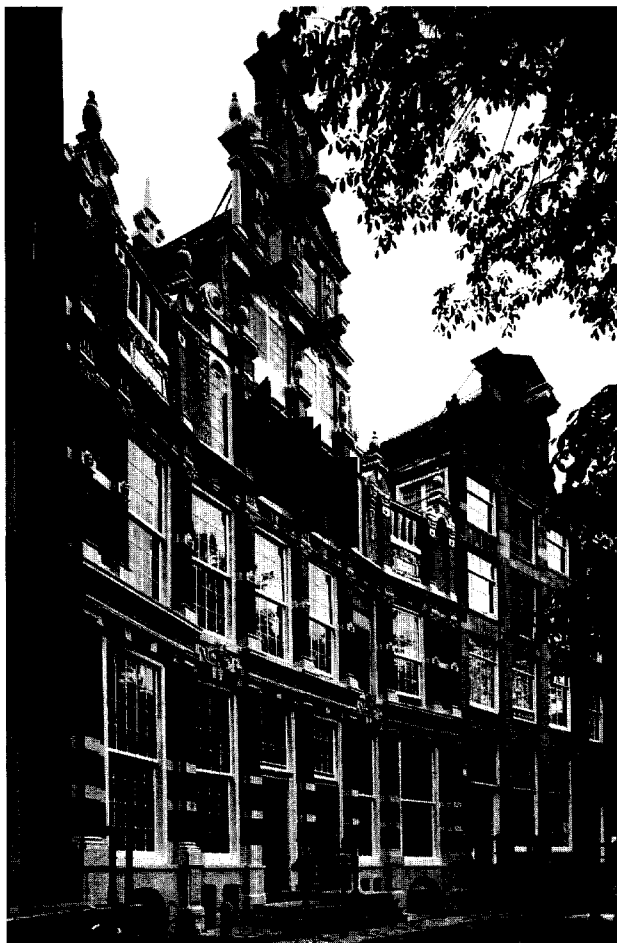
Over de gevel van het huis dat Johan van Oldenbarneveldt in 1611/12 aan de Kneuterdijk in Den Haag liet bouwen is het hele repertoire van De Keyser uitgestort (afb. 20).⁷¹ Een aantal details van deze gevel waren te Amsterdam al ingeburgerd, zoals de schermgevel met balustrade waarachter twee daken schuil gingen en de lage zolderverdieping als basis voor de geveltop. De twee beelden in deze nu verdwenen top zijn ook karakteristiek voor De Keyser. Gelijktijdig met de ontwikkelingen te Amsterdam waren de dubbele pilasters op de muurdammen en de driezijdige vensterbogen op de begane grond (afb. 5+6). Ook bij het huis van Van Oldenbarneveldt kregen de vensters op elke verdieping een andere afdekking. De accoladebogen op de tweede verdieping werden kort daarna in het Amsterdamse werk van De Keyser aange troffen (afb. 19). Wij veronderstellen dat De Keyser een ontwerp voor deze gevel heeft gemaakt, maar dat de uitvoering ervan niet in maatschap met een collega onder zijn toezicht heeft plaats gevonden doch werd uitbesteed aan een lokale steenhouwer.

Werk van De Keyser valt zeker te verwachten bij de dure huizen die in de eerste bocht van de Amsterdamse Herengracht na 1615 verrezen. Herengracht 196-198, werd in 1615 gebouwd voor Hans Rombouts uit Antwerpen.⁷² De gevel is in blauwe steen uitgevoerd en heeft op

de verdieping driezijdige bogen en beneden segmentbogen boven de vensters. De zes vensters lange gevel, waarachter zich een breed en smal huis bevond, werd aan weerszijden bekroond door een halsgevel. Of De Keyser nu al of niet de ontwerper was, de blauwe of Naamse steen kan kant en klaar geleverd zijn door de firma Van Neurenburg.

Het huis de Zonnewijzer, Herengracht 184, uit 1615 lijkt een bescheiden voorloper van het Huis met de Hoofden, Keizersgracht 123. Vooral het beeld in de top doet aan De Keyser denken.

Het huis Bartolotti, Herengracht 170-172 werd in 1617 gebouwd (afb. 21). In de *Architectura Moderna* staat bij het werk van Hendrick de Keyser een poortje voor een Bartolottihuis, dat hier op de oude plaats van de voordeur zou passen. Een ontwerp voor een poortje bewijst nog niet dat de gevel van dezelfde meester is.⁷³ Maar een band tussen de opdrachtgever en de bouwmeester blijkt er

Afb. 21. Herengracht 170-172. Huis Bartolotti (1617). Hoogtepunt in het werk van De Keyser. Strecken boven verdiepingvensters in het fries erboven. Verticalisme door 'brekingen' van de horizontale lijsten. Foto ANP (1971).

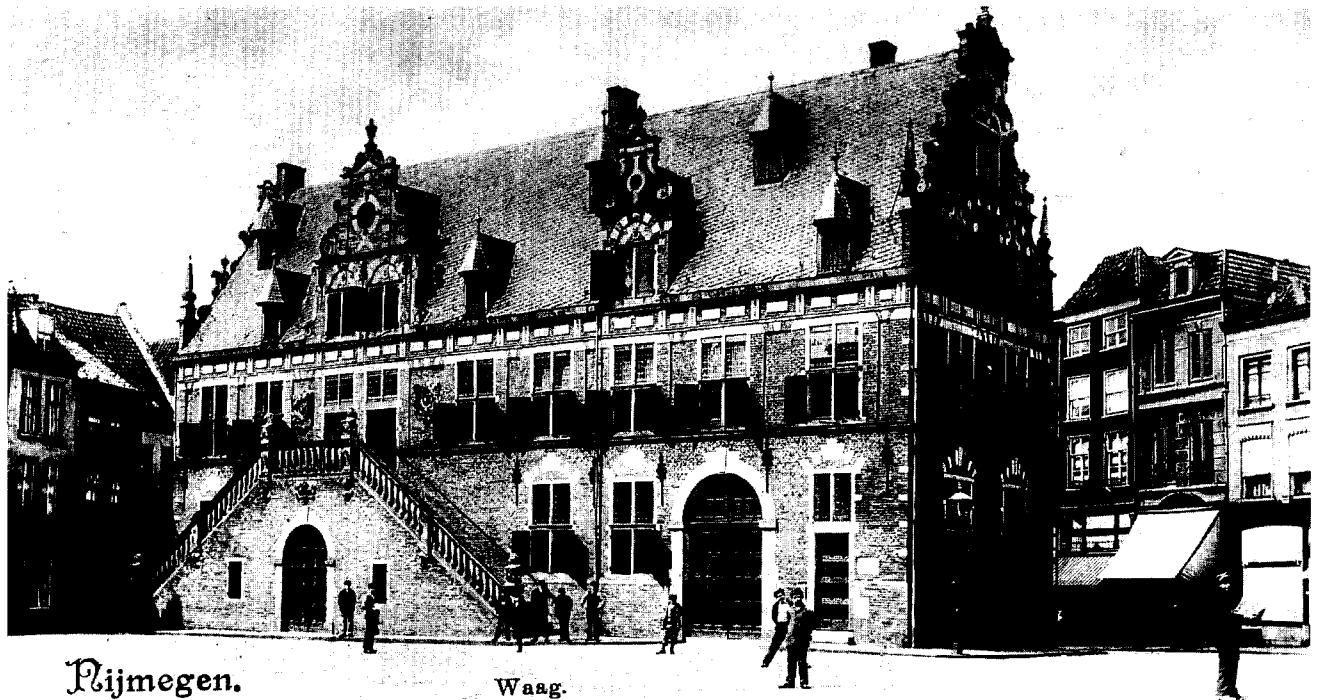

Afb. 22. Amsterdam Oude Kerk, kantoor Huiszittenmeesters (1611) Ontwerp en uitvoering Pieter Ariaensz van Delft. Foto H. Sibbelee (ca. 1950).

wel uit. Daarbij komt dat de gevel van Herengracht 170-172 uitsluitend elementen bevat die bij geen ander dan De Keyser voorkomen. Kenmerkend zijn de strekken boven de verdiepingvensters die weer in een horizontale lijst zijn ondergebracht. Het huis bezat een muurdam in het midden omdat het in twee panden gesplitst moest kunnen worden.⁷⁴ Het Huis met de Hoofden, Keizersgracht 123, draagt het jaartal 1622 terwijl de grote meester in april 1621 door ziekte was uitgeschakeld en kort daarop stierf. Gevelstenen dragen het jaar van voltooiing zodat het ontwerp nog wel van De Keyser kan zijn. Het zou dan door de zoon en opvolger Pieter of door neef Huybrecht de Keyser kunnen zijn uitgevoerd.⁷⁵

De steenhoudersfamilie Ariaensz van Delft

Ons doel de omvang van de praktijk van Hendrick de Keyser na te gaan leidt ertoe bedacht te zijn op vooraanstaande vakgenoten, die op een soortgelijke wijze bouwden. In Amsterdam waren veel steenhouders werkzaam, maar voor zover bekend alle met beperkte omzet en van bescheiden kunnen. Een belangrijke steenhoudersfamilie vormden de vier broers met de achternaam Ariaensz van Delft. De tweede broer Pieter had in 1610 een eigen zaak.

Nijmegen.

Waag.

Afb. 23. Nijmegen, Waag (1612). Ontwerp en uitvoering Pieter Ariaensz van Delft. De gevel is vlakker dan de gevels van De Keyser. doorbrekingen van de horizontale lijsten komen niet voor. Oude bestaande gebouwen, pl.182.

Uit het gildearchief blijkt dat Pieter Ariaensz van Delft toen, mogelijk een familielid, Pyter Aryans van Sexbierum als leerling aannam. De eerste en derde broer Claes en Herman kwamen wij reeds tegen bij het bouwen van de toren te Deventer in 1612, waarbij Herman optrad als meesterknecht. Dat Claes een grote steenhandel had blijkt uit een leverantie van natuursteen voor een sluis te Elden die door Arnhem en Nijmegen in 1612 gezamenlijk werd gebouwd.⁷⁶ Mogelijk was hij dezelfde als de steenhouwer Claes Arisz die in 1641 het steenhouwwerk van de door Vingboons ontworpen huizen aan Oude Turfmarkt 145/147 verzorgde.⁷⁷ De derde broer Herman en de jongste broer Dirk waren in 1614 als steenhouwer in het Amsterdamse gilde opgenomen.⁷⁸

Pieter Ariaensz van Delft was gehuwd met Anna van Neurenburg, die in 1585 te Dordrecht werd gedoopt.⁷⁹ Mogelijk was Pieter bij de Neurenburgs opgeleid en door hun contacten met De Keyser in Amsterdam gekomen. Pieter Ariaensz had de klandizie van de Oude Kerk van voor 1611 tot na 1629. Voor de Oudezijds huismeesters die in de Oude Kerk hun zetel hadden werd in 1611 aan de zuidkant van het kerkgebouw een nieuw 'cantoor' gebouwd. Dit regelmatige bouwwerk is geheel bekleed met natuursteen en bezit een dorische kroonlijst (afb. 22). Pieter Ariaensz ontving daarvoor in drie betalingen 355 gld. Bovendien kreeg hij nog 41 gld. voor ander werk.⁸⁰ In 1618 werkte Pieter Ariaensz aan het kostershuis bij de

Oude Kerk en leverde hij 10 grafzerken. Aan het kostershuis werd voor ca. 200 gld. 'witte steen' en voor 115 gld. arbeidsloon verwerkt.⁸¹

De relatie met de Oude Kerk en de daarmee zo nauw verbonden Oudezijds huismeesters maakt waarschijnlijk dat Pieter Ariaensz betrokken is geweest bij een belangrijk bouwwerk van genoemde armmeesters. In februari 1610 stelde de stad een erf beschikbaar van 60 voet breed dat achter 'de Leprosen' aan de stadsmuur grensde, in juli daaropvolgend werd de schenking met 20 voet uitgebreid.⁸² Op dit 80 voet brede terrein werd een groep van vier turfpakhuisen gebouwd, die ondanks de afgelegen ligging toch een rol speelde in het stadsbeeld aangezien de Houtkopersgracht erop toe liep. De gevels van deze groep waren opvallend en modern door het gebruik van de grote natuursteenblokken in de bogen van vensters en nissen. De beide pakhuisen in het midden waren samengevoegd achter een schermgevel die door een balustrade werd bekroond. De gevels van dit complex tonen een samenspel van nissen, luiken en hijsdeuren. Deze zijn niet evenwichtig over het gevelvlak verdeeld. De gevels van de zijpakhuisen zijn voller dan het middenstuk.

Het gebruik van blindnissen ter geleiding van muurvlakken komt in het stadswerk reeds voor bij de ommanteling van de Montelbaanstoren uit 1606 en bij de Beurs uit 1608. Volgde de steenhouwer-metselaar die de turfpakhuisen uitvoerde een patroon van De Keyser of was

Pieter Ariaensz hier zelfstandig aan het werk? Wij vermoeden het laatste.

Dat hij bij machte was een goed stuk werk te leveren toonde de Waag te Nijmegen. Het steenhouwwerk van dit gebouw werd in 1612 kant en klaar geleverd door 'Pieter Ariaens van Delfft' uit Amsterdam.⁸³ Bij kleinere steden zonder zelfbouwend fabrieksambt was het gebruikelijk dat de uitvoerende steenhouwer het ontwerp maakte. Wanneer een beroemdheid als Hendrick de Keyser mede verantwoordelijk zou zijn geweest was zou deze 'fabriekmeester' van Amsterdam zeker in de stukken genoemd zijn. De Nijmeegse Waag toont wel is waar een overvloedig gebruik van nissen ter geleiding van het muurwerk, maar verder missen we de sierlijke verhevenheden en de zeldzame brekingen. Bovendien vermeed De Keyser topgevels bij vrijstaande gebouwen. Met Pieter Ariaensz van Delft zijn we een belangrijke meester naast De Keyser op het spoor.

In de rekeningen van het Amsterdamse Burgerweeshuis komt Pieter Ariaensz van 1620 af regelmatig voor als leverancier van kleine en grote partijen behakte steen.⁸⁴ Bij de bouw van de Jongensgalerij in 1632 leverde hij vrijwel alle natuursteen voor 1775 gld. Bij de Meisjesbinnenplaats maakte hij in 1634 het natuursteenwerk voor 3736 gld. Mogelijk was hij de ontwerper van de galerij op de Jongensplaats hoewel wij daarbij eerder aan Pieter de Keyser denken die met 49 gld. 5 st. ook in de rekeningen voorkomt. Bij de Meisjesplaats was Jacob van Campen de architect en Pieter Ariaensz de uitvoerder. Ook bij de Schouwburg, die in opdracht van het Weeshuis in 1637 naar plannen van Van Campen gebouwd werd, is 'Pieter van Delft' de enige steenleverancier die in de rekeningen voorkomt. In november 1638 ontving deze 'steenhouwer ende vercopper over steen ende arbeytsloon' 791 gld.⁸⁵ Waarschijnlijk betrof dit de nog bestaande poort aan de Keizersgracht.

Bij de verbouwing van het Wijnkopersgildehuis in de Koestraat leverde Pieter Ariaens in 1633 vloerstenen. In 1630 nam hij zijn vier zoons als leerlingen in dienst, waarvan alleen de oudste Willem Pietersz in 1637 lid van het gilde werd. Temidden van deze latere werken die uitsluitend op de steenhandel betrekking hebben staat een belangrijk kunstwerk: de grote epitaaf voor Johan Füchting in de Mariakerk te Lübeck. Hij maakte dit monument samen met Aris Claesz, een zoon van zijn broer, die in 1617 voor twee jaar bij zijn vader als leerling werd ingeschreven.⁸⁶ Waarschijnlijk was de neef bij dit grafmonument de belangrijkste ontwerper. Aris Claesz maakte in 1629 ook een grafmonument in de Dom van Upsala, waarvoor hij twee jaar in Zweden vertoefde.⁸⁷

De jongste broer van het viertal, Dirck Ariaensz van Delft werd een belangrijke handelaar in marmeren vloeren. In 1632 leverde hij voor 126 gld. een 'Italiaanse vloer' aan Joan Huydecoper, die een nieuw 'saeltgen' achter zijn huis op de Lauriergracht had laten bouwen.⁸⁸ Het jaar daarop werden bij hem enkele vloeren voor het

Huis Ter Nieuwburg van Frederik Hendrik besteld.⁸⁹ Maar ook het Amsterdamse Burgerweeshuis gunde hem de klandizie.

Het lijkt het lot van deze generatie steenhouwers dat ze na 1620, steeds meer in de natuursteenhandel verzeild raakten en hun aansluiting met de stijlonwikkeling misten.

De belvédère 'Sonnenberg' van Cornelis van Campen

Om te tonen hoe rijk geschakeerd het bouwkundig leven was te Amsterdam ten tijde van het twaalfjarig bestand (1609-1621) besluiten wij met een merkwaardig bouwwerk van Cornelis van Campen. Deze rijke koopman stamde uit een aanzienlijke Amsterdamse familie. Zijn broer te Haarlem was de vader van Jacob van Campen (1595-1654), de later zo bekende bouwmeester. Ook Cornelis was kunstlievend, hij introduceerde zijn neef bij Balthasar Coymans die hem in 1625 de gevel voor zijn huis aan de Keizersgracht liet ontwerpen.

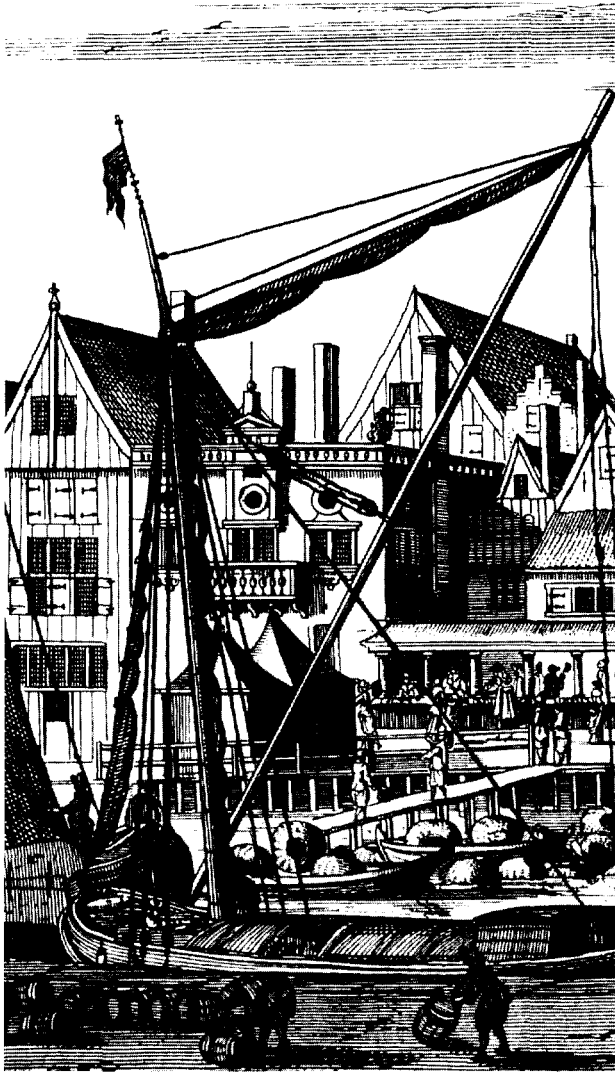
Cornelis van Campen was sinds 1605 eigenaar en bewoner van een huis in de Warmoesstraat, dicht bij de Dam. In 1614 kocht hij het buurhuis aan de zuidzijde.⁹⁰ Kort daarop moet het achterhuis van dit buurpand, dat uitkwam op het Damrak, zijn vernieuwd. Het nieuwe achterhuis dat op een boeiend punt in de stad was gelegen kreeg de vorm van een belvédère. In deze tijd waren dakterrassen in trek, zoals blijkt uit de toren die Prins Maurits in 1598 aan het Binnenhof liet bouwen. In Amsterdam waren uitzichtplaten geliefd.⁹¹

Het nieuwe bouwwerk is op de kaart van Balthasar Florisz uit 1625 te herkennen. De balustrade om het platte dak, de schoorsteen aan de zijgevel en het hogere middenstuk van de gevel aan het water staan daar duidelijk op afgebeeld. Deze elementen herkennen wij van de gravure uit Dapper van 1663 (afb. 24). Enkele schilderijen zoals de *Damgezichten* van Lingelbach en Ruijsdael bevestigen dit beeld.

De verdieping onder het platte dak bezat in het midden een balkon, met een dubbele toegangsdeur. Deze was gevat in een middenpartij die hoger opging en door de gootlijst stak. Aan weerskanten werd dit middenstuk geflankeerd door een tweelichtkozijn met rond bovenraam.

Wanneer we een ontwerper zoeken denken we het eerste aan de neef van de bouwheer, maar die was ten tijde van de aankoop nog geen 20 jaar oud. Het lijkt niet waarschijnlijk dat de niet meer zo jonge Cornelis van Campen gewacht heeft tot zijn neef zich in het vak had bekwaamd. Eerder kan dit bouwwerk de architectonische belangstelling van de jonge Jacob hebben gewekt.

Wanneer het project kort na aankoop ter hand werd genomen stond de opdrachtgever behalve een steenhouwer als Pieter Ariaensz van Delft alleen de stadsbouwmeester ter beschikking. Het gebouw voegt zich redelijk bij de meer klassieke ontwerpen van De Keyser, van de Waag te Hoorn tot het Zeerecht aan de Prins Hendrikka-

Afb.24. Warmoesstraat 182, 'Sonnenberg', belvédère van Cornelis van Campen (ca. 1615). Ontwerp Hendrick de Keyser? Het platte dak verhinderde een verticale gevelgeleding, slechts de middenpartij doorbrak de gevellijst. Gravure uit Dapper (1663).

de. Bij de Hoornse waag werd in 1608 over een plat dak gesproken en de Haarlemmerpoort uit 1615 werd met platte daken uitgevoerd. Een technisch inventief persoon als Hendrick de Keyser zal zich voor de problemen daarvan hebben geïnteresseerd. De Keyser had een voorliefde voor de middenpartij, zij het liever met beeldhouwwerk dan met een balkon en deur. Het doorbreken van de kroonlijst behoorde tot zijn repertoire.

We stuiten hier op de eigenaardigheid van de jaren omstreeks 1600 waar heel rustige, bijna klassieke bouwwerken naast drukke maniëristische gevels voorkwamen. Wij zagen dit zowel bij De Keyser als bij Pieter Ariaensz. Maar ook Vredeman de Vries toonde in zijn voorbeelden

afwisselend schilddaken en topgevels. Het is een misvatting Vredeman de Vries en Hendrick de Keyser uitsluitend met overladen geveltoppen in verband te brengen. Topgevels waren goed voor burgerhuizen, maar bij belangrijker gebouwen bleven zij meestal achterwege.

Samenvatting

De opbloei van de Noordnederlandse architectuur in het begin van de 17de eeuw, op het moment dat de oorlog tegen Spanje een gunstige wending nam, manifesteerde zich het duidelijkst te Amsterdam. Het stedelijk bouwbedrijf van de snel groeiende stad (het stadsfabrieksambt) werd uitgebreid. Alles wat de stad liet bouwen werd door het fabrieksambt ontworpen en gemaakt. In 1595 werd de leiding ervan vernieuwd, Hendrick Jacobsz Staets werd aangesteld als stadstimmerman, Cornelis Danckertsz als stadsmetselaar en Hendrick de Keyser (1565-1621) als stadssteen- en beeldhouwer. Doordat het archief van het stadsfabrieksambt verloren ging is er weinig bekend over de samenwerking van dit drietal. Aan de veronderstelde slechte verhouding tussen Staets en De Keyser zijn teveel beschouwingen gewijd op te losse gronden. Geleidelijk echter is er meer bekend geworden over het particuliere werk van Hendrick de Keyser voor andere steden en voor privé personen.

Wij hebben dit buitenwerk hier vergeleken met de vele kleine gebouwtjes die de stad tussen 1600 en 1621 liet bouwen. Het blijkt daarmee een eenheid te vormen.

Het lijkt waarschijnlijk dat Staets aanvankelijk ook wel bouwwerken ontwierp – hetgeen voor een stadstimmerman zeer gebruikelijk was – en De Keyser inschakelde voor het sierwerk. Na ca. 1605 heeft De Keyser echter alle nieuwbouw voor de stad ontworpen. Zijn werk toont een persoonlijk gebruik en aan autonome ontwikkeling van de motieven van de Architectura Moderna (1577) van Hans Vredeman de Vries. De belangrijkste aspecten die hij daaraan ontleende zijn de verschillen in vormgeving van elke verdieping; de vensterafdekkingen die ondergebracht werden in de hoofdstellen die de verdiepingen scheidden en de verlevendiging van de muurdammen door nissen of spleten.

Omstreeks 1610 werd de stijl van Hendrick de Keyser rijper. De kleine natuursteenblokjes in de vensterbogen maakten plaats voor enkele grotere blokken. Daarmee werd een nieuwe mode in de gevelarchitectuur ingeluid. Ook experimenteerde hij met driehoekige bogen naar het model van de Porta Pia van Michelangelo. De vele doorbrekingen van lijsten maakten zijn werk tot een schoolvoorbeeld van het Nederlandse Maniërisme.

Anderzijds toont zijn werk ook préklassicistische trekken. En ook hiermee sluit hij zich aan bij het werk van Vredeman de Vries. Deze laatste wordt thans teveel beschouwd als een inspirator tot onsamenhangende topgevels, ondanks het feit dat in zijn voorbeelden meer gebouwen voorkomen met schilddaken dan met geveltoppen.

Het oudste préklassicistische bouwwerk te Amsterdam was de Waag op de Dam uit 1563. Sinds dat moment verzezen er in de stad zowel gebouwen met klassieke- als met maniëristische trekken. Totdat na 1630 Jacob van Campen en Philips Vingboons de architectuur definitief in de klassicistische richting stuurden.

Noten

- 1 N. de Roever, 'De Kroniek van Staets. Een bladzijde uit de Geschiedenis van het Fabriek-ambt der stad Amsterdam. 1594-1628'. *Jaarverslag Koninklijk Oudheidkundig Genootschap* 28, (1886), 43. [Hier is de paginering van de herdruk uit ca. 1980 aangehouden]; C.H. Peters, 'Protestantsche kerkgebouwen', *Oud-Holland* 19, (1901), 229; A.W. Weissman, 'Het geslacht de Keyser', *Oud-Holland*, 22, (1904), 65; J. Six, 'Hendrik de Keyser als beeldhouwer', *Jaarverslag K.O.G.*, (1910); A.W. Weissman, 'De Engelsche bloedverwanten van Hendrik de Keyser', *Bulletin N.O.B.*, (1911), 49.
- 2 E. Neurdenburg, *Hendrick de Keyser, beeldhouwer en bouwmeester van Amsterdam*, [ca. 1930]; M.D. Ozinga, *De Protestantsche Kerkenbouw in Nederland, van Hervorming tot Franschen tijd*, (1929); F.A.J. Vermeulen, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, Dl. II, (1931), 261.
- 3 N. de Roever, *o.c.*, (noot 1), 21; A.W. Weissman *o.c.*, (1904 noot 1), 70.
- 4 N. de Roever, *o.c.*, (noot 1), 7.
- 5 *Architectura Moderna ofte Bouwinge van onsen tyt. Bestaende in verscheyde soorten van gebouwen zoo gemene als bysondere, als Kercken, Toornen, Raadhuyse, Poorten, huysse, Graven en dergelyke gestichten, staende soo binnen dese stat Amsteldam als elders. alle Gedaen by den zeer vermaerden en vernuften mr. Hendrick de Keyser, Beelthouwer en Boumeester der voorsz Stadt en in weesen gebracht by den zeer eervaren Cornelis Danckerts mr. Metselaar en Boumeester der voorsz stadt. Met een Byvoegsell van eenige wercken en gestichten van verscheyde andere Meesters deses tegenwoordigen tyts.* Tot Amstelredam by Cornelis Danckertsz van Seevenhoven, woonende inde kalkcton by de Reguliers tooren 1631. E. Taverne, *Heruitgave 1971*, met een introductie waarin veel aandacht voor De Bray's aandeel; E. Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad*, (1978), 316.
- 6 De prenten van de Noorderkerk tonen een vroege fase van het ontwerp [zie noot 28]. Die van de Westerkerk zijn van na 1625 [H.J. Zantkuijl], De gevels van de Westerkerk, het oorspronkelijke ontwerp van Hendrick de Keyser, *Ons Amsterdam*, 38 (1986), 2]. Zie ook: H.J. Zantkuijl, 'Oudezijds Voorburgwal 127', *Maandblad Amstelodamum*, 67 (1980), 7.
- 7 J. Francart, *Premier livre d'architecture, etc.* Brussel 1616; P.P. Rubens, *Palazzi Antichi di Genova*, Anvers 1622 en *Palazzi Moderni di Genova*, Anvers 1626.
- 8 S. Marolois, *Perspective contenant la Therorie, Practique et Instruction fondamentale d'icelle en Opera Mathematica ou oeuvres Mathematiques traictans de Geometrie, Perspective, Architecture et Fortification*, Amsterdam 1628 bij Jan Jansen.
- 9 Een oorgat was een opklapbare plank in het wegdek van een brug, zodat een schip er met staande mast doorheen kon varen. Er waren oorgaten in stenen en in houten bruggen. Hendrick de Keyser had een constructie bedacht waarmee de plank vanzelf open ging als de mast van het schip er tegen drukte. Aan een tweede octrooi dat iets later op naam van Staets werd verleend werd toegevoegd: 'Behoudelyck dat het zy een nieuwe Inventie, ende sonder preiuditie van het Octroy by ons verleent aan henrick de Keyser'. Beide octrooihouders dienden hun vinding tegen een redelijke vergoeding aan andere steden beschikbaar te stellen. G. Doorman, *Octrooien voor uitvindingen in de Nederlanden uit de 16e-18e eeuw*, (1940), G29, G32.
- 10 GAA., Resoluties Vroedschap no. 8, fol. 681 (28 januari 1601); fol. 682 (23 februari 1601); fol. 683 (7 maart 1601).
- 11 GAA., Groot Memoriaal II, fol. 199vo-203vo (27 maart 1601).
- 12 GAA., Resoluties Vroedschap no. 9, fol. 118 (20 april 1605).
- 13 GAA., Resoluties Vroedschap No. 9, fol. 272 (28 april 1607); fol. 284 (14 juli 1607).
- 14 E. van Biema, 'Nalezing van de stadsrekeningen van Amsterdam vanaf het jaar 1531, IV'. *Oud-Holland* 26, (1906), 109.
- 15 GAA., Resoluties Vroedschap No. 9, fol. 294 (1 september 1607).
- 16 GAA., Resoluties Vroedschap No. 9, fol. 335 (17 mei 1608).
- 17 A.W. Weissman, *o.c.*, (1904, noot 1), 72.
- 18 E. van Biema, *o.c.* (noot 14), 113.
- 19 J. Bouman, *Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster*, (1857), 157, 158.
- 20 D. E. van Lennep, *De Hervormde Kerk te Heemstede*, (1977). Het metselwerk werd aangenomen door Claes de Graaf te Haarlem, het timmerwerk door Jan Allersz te Leiden; F.A.J. Vermeulen, *o.c.* (noot 2), 267, 277.
- 21 M.D. Ozinga, 'Paulus Moreelse als architect', *Bulletin N.O.B.*, (1931), 22; E.H. ter Kuile, 'Overheidsbouw te Leiden', *Bulletin N.O.B.* (1938), 87.
- 22 'Amsterdammers als sluizenbouwers', *Maandblad Amstelodamum*, 15 (1928), 50.
- 23 N. de Roever, *o.c.*, (noot 1), 9.
- 24 N. de Roever, *o.c.*, (noot 1), 8.
- 25 R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland I, Friesland en Noord-Holland* (1993), 43.
- 26 M.D. Ozinga, *o.c.*, (noot 2), 37.
- 27 N. de Roever, *o.c.*, (noot 1), 10; F.A.J. Vermeulen, *o.c.*, (noot 2), 267; E. Taverne, 1978 *o.c.*, (noot 5), 147.
- 28 S. de Bray, *o.c.*, (noot 5).
Het in de Architectura afgebeelde ontwerp van de Noorderkerk werd bij uitvoering op vele punten herzien: de lompe middentoren werd verbeterd en de dakschilden van de bebouwing in de hoeken kregen een andere vorm. Inwendig werden er niet alleen in de kruising doch ook in de vier dwarsarmen korbeelstellen gemaakt. Het muurwerk van de dwarsarmen kreeg een andere indeling.
- 29 Ook de als ontwerper onbekende (bak)steenkoper en rooimeester Hendrick Danckertsz (een broer van de stadsmetselaar) kwam in 1628 met een mathematisch en modern kerkontwerp.
- 30 Johan Vredeman de Vries, *Architectura, oder Bauung der Antiquen aufs dem Vitruvius,.... dienstlich fur alle Baumaystren, Maurer, Steinmetzlen, Schreineren, Bildtschneidren,....*, Antwerpen 1577 en 1581. Herdrukt, New York en Hildesheim, 1973.
- 31 J.G. van Dillen, 'Bronnen tot de Geschiedenis van het Bedrijfsleven en het Gildewezen van Amsterdam I', *Rijksgeschiedkundige Publicaties*, 69 (1929), no. 863.
- 32 A.W. Weissman, *o.c.*, (1904, noot 1), 80.
- 33 J.G. van Dillen, *o.c.*, (noot 31), no. 867.
- 34 C.H. Peters, *o.c.*, (noot 1), 155.
- 35 R. Meischke, 'Het Oost-Indisch Huis te Amsterdam', *Bulletin K.N.O.B.*, (1958), 197.
- 36 H.J.M. Roetemeijer, 'De Staalhof anno 1626' en 'Woonhuis van Hendrick de Keyser', *Ons Amsterdam*, 21 (1969), 110, 354.
- 37 J.G. van Dillen, 'Bronnen tot de Geschiedenis van het Bedrijfsleven en het Gildewezen van Amsterdam Dl.II, *Rijks Geschiedkundige Publicaties* 78, (1933), no. 460. Opgemerkt moet wor-

- den dat hieruit geen band blijkt tussen Panthen en De Keyser.
- 38 *Architectura Moderna*, plaat VI; A.W. Weissman, *o.c.*, (1911, noot 1), 51; A.W. Weissman, 'De schoonzoon van Hendrik de Keyser', *Oud-Holland*, 38 (1920), 155.
- 39 GAA., Archief Thesaurieren Ordinaris No. 3. Besoigneboek No. 3, fol. 52vo-60 (opgave van gebouwen in het bezit van de stad).
- 40 I.H. van Eeghen, 'De restauratie van Binnen Brouwerstraat 3', *Maandblad Amstelodamum*, 61 (1974), 141.
- 41 *Verzameling van afbeeldingen van oude bestaande gebouwen uitgegeven door de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst* 17 1873), plaat 79.
- 42 W.H.M. Nicuwenhuis, *Dossier: Herenmarkt, bewoners en eigenaren van de huizen aan de Herenmarkt in de XVIIIe eeuw*, (1986), 9, 21. [Eigen uitgave].
- 43 J.G. van Dillen, *o.c.*, (noot 37), no. 287, 288.
- 44 M. Boas, 'Twee Amsterdamsche gevelstenen met voorstellingen van apostelen', *Jaarboek Amstelodamum*, 19 (1921), 15; G. van Arkel en A.W. Weissman, *Noord-Hollandse Oudheden VI* (1903), 63. Schetsmatige opmeting in: *Verzameling van Oude bestaande of gesloopte Gebouwen. Uitgegeven door de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst*, 19de Aflevering plaat 94.
- 45 Voor afbeeldingen zie: *Nieuwe Atlas van Fouquet*, (1783), pl. 6 (naar tekening van Caspar Philips Jacobsz uit 1765); *Amsterdam in de zeventiende eeuw*, Dl. III, (1904), 26. (Schilderij van Jan ten Compe).
- 46 R. Meischke, 'De vleeshal op de Heerenmarkt', *Maandblad Amstelodamum*, 42 (1955), 22.
- 47 R. Meischke, 'Het classicisme van 1620-1660', *Delftse studiën*, (1967), 171.
- 48 R. Meischke, 'De vroegste werken van Jacob van Campen', *Bulletin K.N.O.B.*, 65 (1966), 131. Bovendien het kerkontwerp van Hendrick Danckertz (1628), toegevoegd aan de tweede druk van de *Architectura Moderna* uit 1641.
- 49 R. Meischke, *e.a.*, *o.c.*, (noot 25), 31, 58.
- 50 C.M. de Bruijn en J. Huisman, 'Het huis Nieuwe Haven 29 en zijn bewoners tot 1864', *Leven met het verleden. Gedenkboek honderd jaar 'Oud-Dordrecht' (1892-1992)*, (1992), 69.
- 51 R. Meischke, 'Amsterdam Burgerweeshuis', *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, (1975), 148.
- 52 R. Meischke, 'Een nieuwe gevel voor het Leidse stadhuis (1593-1598)', *Leids Jaarboekje* (1989), 55.
- 53 I.H. van Eeghen, 'Singel 140-142 en 't Schap', *Maandblad Amstelodamum*, 54 (1967), 140.
- 54 E. Neurdenburg, *o.c.*, (noot 2), 103, 104; P. Wiersma, 'De Grote Kerk van Hoorn', *Bulletin K.N.O.B.*, 80 (1981), 210.
- 55 H.M. van den Berg, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Deel VIII, De provincie Noordholland, Tweede stuk: Westfriesland etc.*, (1955), 126.
- 56 J.C. Kerkmeyer, 'De Waag te Hoorn en Hendrik de Keyser', *Het Huis Oud en Nieuw*, 9 (1911), 235.
- 57 Oud Archief Hoorn. No 1120 (ordonnaties thesaurier), Mededeling mevrouw C. Boschma- Aarnoudse.
- 58 C.J. Kolman, 'Naer de eisch van 't werck. De organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650', (1993), 307. Met afbeelding van een schets voor het herstel van de fundering.
- 59 *Architectura Moderna*, bijschrift bij plaat 33; I.H. van Eeghen, 'Raadsels bij het restaureren', *Maandblad Amstelodamum*, 65 (1978), 123; H.J. Zantkuijl, 'Oudezijds Voorburgwal 127', *Maandblad Amstelodamum*, 67 (1980), 7.
- 60 M.E. Houck, 'Twee bouwwerken van Hendrik de Keizer te Deventer', *Eigen Haard*, (1899), 693.
- 61 M.E. Houck, *o.c.*, (noot 60), 696; E. Neurdenburg, 'De zeventiende eeuwse Beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden', (1948), 56.
- 62 E. Neurdenburg, *o.c.*, (noot 61), 46,94; Ch. Avery, 'The Roodloft from Hertogenbosch', *Victoria & Albert Museum Yearbook I* (1969), 1; P. Buschmann, 'Het Oxaal van 's Hertogenbosch', *Onze Kunst*, 34 (1918), 1; J.Z. Kannegieter, 'Het St. Jansbeeld van het Bossche Oxaal', *Oud-Holland*, 59 (1942), 110.
- 63 E. Neurdenburg, *o.c.*, (noot 2), 115.
- 64 A.W. Weissman, *o.c.*, (1904, noot 1), 72.
- 65 J.J. Terwen, 'Het stadhuis van Hendrik de Keyser', *Delftse studiën. Een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr. E.H. ter Kuile etc.* (1967), 146, 147.
- 66 E. Neurdenburg, *o.c.*, (noot 2), 60.
- 67 E. Neurdenburg, 'Hendrick de Keyser en het beeldhouwwerk aan de galerij van Frederiksborg in Denemarken', *Bulletin N.O.B.*, (1943), 33.
- 68 De accolade vorm was omstreeks 1600 in Frankrijk en Engeland nog in trek bij dakvormen van kasteeltorens en tuinpaviljoens.
- 69 J.A. du Cerceau, *Les trois Livres d' architecture*, 1559, 1561, 1581. Herdruk 1965.
- 70 W. Dietterlin, *Architectura von Austheilung/symmetria und proportio der fünf Sculen.....*, Nürnberg (1598).
- 71 J.J. Jehée, *Bouwkundig-historisch onderzoek Kneuterdijk 20, 22 en 22 Den Haag*, R.D.M.Z. (1984), 53.
- 72 H.F. Wijnman, 'Beschrijving van elk pand aan de gracht', *Vier eeuwen Herengracht*, (1976).
- 73 R. Meischke en H.J. Zantkuijl, 'Het Nederlandse woonhuis' (1969), 401; G. Leonhardt, *Het huis Bartolotti en zijn bewoners*, (1979), 24.
- 74 Splitsbare huizen kwamen aan de grachtengordel meer voor. Zie Herengracht 52 en 54 en Keizersgracht 177 (de Coymanshuizen van Jacob van Campen).
- 75 R. Meischke, 'Hendrick de Keyser; het Huis Bartolotti en het Huis met de Hoofden', *Liber Amicorum J.P. Mieras*, (1958), 44.
- 76 J.J. Weve, *Afbeeldingen van oude bestaande gevouwen. Uitgegeven door de Maatschappij tot bevordering der bouwkunst*, Tekst bij plaat 181 en 182.
- 77 K.A. Ottenheim, *Philips Vingboons*, (1989), 82.
- 78 A.W. Weissman, 'Een Amsterdamsch kunstwerk te Lübeck', *Jaarboek Amstelodamum*, 10 (1912), 189.
- 79 GAD., Brief van 13 juni 1928 aan M.D. Ozinga.
- 80 B. Bijtelaar, 'Huiszittenmeesterskantoor en huis van de doodgraver van de Oude Kerk', *Onderzoek ten behoeve van de restauratie* (machineschrift). In 1654 werd het gebouwtje ingericht tot kerkeraadskamer.
- 81 B. Bijtelaar, 'Sacristie en Kosterij van de Oude Kerk', *Restauratieverslag* (Machineschrift, 20 november 1962) p. 7.
- 82 GAA., Resoluties Vroedschap no. 9, fol. 449.
- 83 J.J. Weve, *o.c.*, (noot 68) tekst bij plaat 181, 182.
- E. Neurdenburg, *o.c.*, (noot 2), 79; G. Galland, *Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerie*, (1890), 556.
- 84 R. Meischke, *o.c.*, (noot 50), 154, 155, 178, 180-182, 188.
- 85 GAA., Archief Burgerweeshuis, Rekening Schouwborg.
- 86 A.W. Weissman, *o.c.*, (noot 78), 187.
- 87 E. Neurdenburg, *o.c.*, (noot 61), 80.
- 88 RAU., Archief Huydecoper, Kasboek Joan Huydecoper fol. 31.
- 89 D.F. Slothouwer, *De paleizen van Frederik Hendrik*, (1945), 293.
- 90 J.G. Kam, *Waar was dat huis in de Warmoesstraat* (1968), no. 180/182.
- 91 H.J. Zantkuijl, 'De kaart van Balthazar Florisz. uit 1625 als informatiebron voor uitkijktorentjes en uitzichtplaten in Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum*, 70 (1978), 130.